Велика удача

Дивовижна історія про те, як Тев'є-молочар, бідний єврей, обтяжений великою сім'єю, раптом забагатів завдяки щасливій пригоді, про яку варт написати цілу книжку.

Розповів її сам Тев'є, і вона тут переказується слово в слово.

"З багна підійма бідняка,

Із сміття підносить злидаря".

(Псалтир, СХШ)

— Коли вже судилася, чуєте, пане Шолом-Алейхем, велика удача, то вона приходить сама до хати. І не потрібні тут зовсім ні розум, ні вміння. А коли, крий боже, навпаки, то можете хоч луснути, вам це допоможе, як мертвому припарки. Як то кажуть: "Немає ради проти норовистого коня",— людина тяжко працює, поневіряється, хоч лягай, прости господи, і вмирай! Аж гульк — не знати, звідки воно береться,— щастя насуває з усіх боків. Як у Біблії сказано: "Щастя і порятунок будуть іудеям". Пояснювати вам цього не треба, але означає воно, що людина, поки є душа в тілі, поки ще живчик б'ється, не повинна втрачати надії. Я пересвідчився в цьому з власного досвіду, з того, як Господь бог привів мене до моєї теперішньої професії. Бо справді, чого це я з доброго дива раптом почав продавати сир і масло, коли навіть бабка моєї бабусі ніколи не торгувала молочними продуктами? Слово честі, варто, щоб ви вислухали про цю пригоду з початку до кінця. Я сяду на хвилинку отут коло вас на травичці, нехай моя шкапа тим часом попасеться. Як то кажуть: вона теж створіння боже.

Одне слово, це було на зелені свята1, чи ні, щоб не збрехати, тижнів зо два перед святами. А втім, може, тижнів зо два після свят. Майте на

увазі, що вже проминуло, щоб не збрехати, років з дев'ять чи десять, а може, ще й з гаком. Був я тоді, бачте, зовсім не той, що тепер, тобто таки той самий Тев'є, а проте не той. Як то кажуть: та сама Хівря, тільки інакше зачесана. Спитаєте, чим саме? Я був тоді злидар, бідний, як миша, хоч, правда, мені ще й тепер дуже далеко до багатія. Того, що мені бракує до мільйонів Бродського2, ми могли б удвох побажати собі заробити цього літа до осені. Але проти минулого я тепер, хвалити бога, заможна людина: маю власного коника й візок, дві корівчини, які, півроку, дояться, та ще одну, що ось-ось отелиться. Є, не прогнівити бога, сир і масло, і маю щодня свіжу сметану власного виробу, бо всі ми працюємо, ніхто не байдикує. Моя жінка, дай їй боже здоров'я, доїть корів, діти виварюють глечики, збивають масло, а я сам, ось як бачите, їду собі щоранку на базар, заходжу до кожної дачі в Бойберику3, бачуся з тим, з іншим,— з усіма найбільшими хазяїнами з Єгупця4. Погомониш трохи з людиною і почуваєш, що й ти не з останніх на світі, не якийсь там кравчик, що і в тебе, як то кажуть, не качан капусти на плечах. Ну, а в суботу і казати нічого! Сиджу собі поважно, наче князь, заглядаю в яку-небудь книжку, повторюю розділ з Біблії і коментарі до нього, читаю псалтир, те, се, п'яте, десяте... Ви дивитесь на мене, пане Шолом-Алейхем, і при цьому, певно, думаєте собі: "Е, оцей Тев'є таки не гвіздком у тім'я битий!.."

Одне слово, про що ж я почав розповідати? Ага, був я, значить, тоді, з ласки божої, серед бідняків бідняк, тричі на день подихав з голоду разом із жінкою і дітьми. Працював я тяжко, як віл, возив колоди з лісу на вокзал, повні вози, хочете — вірте, хочете — не вірте, за два злоти на день, та й то не щодня мав цей заробіток... І з такими заробітками спробуй нагодуй, нівроку, повну хату голодних ротів, дай боже їм усім здоров'я, та ще прохарчуй коняку, яка не хоче знати, що там у коментарях до Біблії з цього приводу сказано. Їй давай жувати щодня — і все. Але ж на те є бог на небі! Адже він, як то кажуть, "живить і пильнує всіх",— править світом розумно і мудро. Побачив він, як я мучуся, здобуваючи шматок хліба, й звертається до мене: "Ти ж, мабуть, гадаєш, Тев'є, що вже кінець усьому, світ гине, земля горить під ногами? Фе, ти великий дурень, Тев'є! Ось побачиш, як доля, коли бог тільки

схоче, за одну мить обернеться наліво кругом — і враз стане світло в усіх найтемніших закутках". Все виходить саме так, як ми кажемо в молитві: "Кого буде піднесено, а кого принижено",— хто їде каретою, а хто пішки чимчикує. Головне — це сподівання! Людина повинна мати надію, тільки надію, ну, а що тим часом поневіряєшся, просвітку не бачиш? На те ж ми євреї — недарма нам так заздрить цілий світ... До чого це я веду? Це я з приводу того, як Господь повівся зі мною, таки просто диво дивне, можете послухати.

Одного разу влітку, присмерком, їду я собі лісом, вертаюсь назад додому уже порожняком, без колод; голова в мене затуркана, на серці гірко й тоскно: кобила, бідолашна, ледве плентається, хоч бий її, хоч ґвалт кричи.

— Повзи,— кажу,— неборако, лізь у домовину разом зі мною, знай і ти, коли вже працюєш конем у Тев'є, що то є піст у такий довгий літній день!

Навколо тиша, кожне ляскання батога відлунюється в лісі; сідає сонце, день згасає. Тіні дерев стають довгі-предовгі, починає сутеніти, і сум огортає серце. Різні думки і спогади лізуть у голову; постаті всіляких людей, давно вже померлих, виринають в пам'яті; а тут іще пригадую про свою домівку — лишенько мені! У хаті темно, тоскно; дітоньки, дай їм боже здоров'я, голі й босі, виглядають, бідолашні, чи не їде тато-неборака, може, привезе свіжого хлібця чи калача; а вона, стара моя,— звісно, баба,— буркотить: "Дітей мусила йому наплодити, та ще семеро, хоч бери, хай бог милує, і кинь їх живцем у воду!" Приємно слухати такі слова? Адже ми тільки люди, словами шлунка не наситиш; з'їси шматок оселедця, хочеться чаю, а до чаю треба цукру, а цукор, як ви кажете, у Бродського!

"За те, що немає скибки хліба,— каже моя жінка,— шлунок нам пробачить, але без склянки чаю я вранці зовсім як мертва: дитина цілу ніч ссе, всі соки вже виссала!"

Тим часом згадуєш, що ти єврей: вечірня молитва, як то кажуть, таки не ведмідь, до лісу не втече, але помолитися треба. Хоч, правду кажучи, як тут помолишся, якщо саме під час молитви, коли треба стояти непорушно — витівки нечистої сили! — коняка раптом зривається з місця і мчить стрімголов вперед. Доводиться бігти за нею, натягаючи віжки, нашвидку наспівуючи при цьому: "Бог Авраама, бог Ісаака і бог Іакова..." Гарна молитва, нічого казати! А тут, як на зло, хочеться якраз молитися палко, від щирого серця, може, трохи полегшає на душі...

Одне слово, біжу я отак за підводою і проказую молитву вголос на гарний мотив, як у синагозі перед амвоном5: "Господь годує все живуще від щедрот своїх, виконує обітницю перед смертними" — навіть перед тими, що життя їх, як чорна могила. "Ой,— думаю собі,— живемо ми всі, як у могилі! Ой, поневіряємось як! Не так, як ті, приміром, єгупецькі багатії, що живуть ціле літо в Бойберику на дачах, їдять, і п'ють, і купаються в розкошах. Ой владико небесний, за що мене так покарано? Я ж, здається, людина, як і всі люди. Ґвалт, боже милосердий, "поглянь на бідування наше!" Глянь,— кажу,— подивись лишень, як тяжко працюємо, і заступись за скривджених бідняків, бо хто інший зглянеться на них, якщо не ти? "Лікуй нас, і вилікуємось" — пошли нам ліки, бо болячок ми маємо самі задосить... "Благослови нас" — подаруй нам щасливий рік, щоб урожай був на всі хліба — на жита, на пшениці і на ячмені! Хоч, коли зміркувати, яка мені, небораці, з цього користь? Що, наприклад, моїй кобилі з того, чи овес дорогий, а чи дешевий?.. Але, фе, перед богом запитань не можна ставити, а надто євреєві, який, не ремствуючи, мусить усе сприймати й казати: "Все, що в житті відбувається, іде на краще". Мабуть, так бог звелів. "А наклепникам — виспівую собі далі,— а наклепникам, отим аристократам, що плещуть, ніби нема бога на світі, так не минеться, коли вони опиняться там". Бо той, що "побиває ворогів своїх", віддячить їм по заслузі, та ще з процентами. З ним жартувати не можна, з ним треба поводитись по-доброму, просити його, благати: "Батьку наш милосердий, боже милостивий! Помилуй нас, поглянь на жінку і діток моїх. Вони ж, бідолахи, голодні..." Раптом — стій! Кобила зупинилась. Я нашвидку закінчую молитву — дивлюся: виходять з лісу мені назустріч дві якісь

чудні істоти, незвично закутані і вдягнені. "Розбійники! — промайнула в мене думка, але я сам себе заспокоїв: — Фе, Тев'є, ти дурний! Схаменися! Стільки років їздиш лісом удень і вночі, чого ж це тобі сьогодні раптом приверзлися розбійники?"

— Вйо! — звертаюсь я до кобили, набираюсь мужності і злегка хвиськаю її батіжком по спині, немовби мене ніщо не обходить.

— Гей, дядьку! Послухайте, земляче! — гукає до мене одна з цих двох істот жіночим голосом і махає хусткою.— Ану, зупиніться на хвилинку, почекайте трішки, не тікайте, з вами, боронь боже, нічого не станеться!

"Ага,— думаю,— нечиста сила! — але одразу-таки кажу сам собі: — Безголовий йолопе! Де це з доброго дива взялися тут чорти й біси?" — і зупиняю коня. Придивляюсь добре до цих двох істот: жінки. Одна літня, з шовковою хусткою на голові, друга — молодша, у парику6. Обидві розчервонілись і дуже спітніли.

— Добривечір! Як ся маєте? — озиваюсь я до них дуже голосно, немовби у веселому настрої.— Чого ви бажаєте? Якщо маєте намір щось купити, то ви в мене тут нічого не знайдете, хіба що завійницю на голови моїм ворогам, або корчі на цілий тиждень, або трохи головного болю, кольки, душевних турбот, скрути й лиха...

— Годі, годі! — кажуть вони.— Диви-но, як він замолов! Зачепи такого словом — і життям непевний будеш! Нам,— кажуть вони,— не треба нічого купувати, ми тільки хотіли вас запитати, може, знаєте, де тут дорога на Бойберик?

— На Бойберик? — перепитую я й удаю, що сміюся.— Смішне запитання,— кажу,— ви ще запитайте, чи знаю я, що мене звуть Тев'є.

— Он як? — кажуть вони.— Вас звуть Тев'є? Добривечір вам, реб Тев'є! Ми не розуміємо, що тут смішного. Ми нетутешні, з Єгупця ми, і живемо тут у Бойберику на дачі. Вийшли ото на часинку подихати свіжим повітрям і кружляємо в цьому лісі, не мало не багато, з самого ранку, блукаємо, блукаємо і ніяк не можемо вибратись на справжній шлях. Тим часом,— кажуть вони,— ми почули: хтось співає у лісі. Ми спершу подумали — мало що буває? — може, це, не дай бог, розбійник! Але потім,— кажуть вони,— коли ми побачили зблизька, що ви, хвалити бога, звичайнісінький єврей, нам трохи полегшало на серці. Тепер ви розумієте?

— Ха-ха-ха, нічого собі розбійник! — кажу я.— Ви чули,— кажу,— байку про єврейського розбійника, який напав на перехожого і попросив у нього понюх табаки? Якщо хочете, я вам можу розповісти цю байку.

— Байку,— кажуть вони,— перекажете іншим разом. Ви краще покажіть нам дорогу на Бойберик.

— Бойберик? — кажу.— Отакої, це ж і є дорога на Бойберик! Якби навіть і не схотіли,— кажу,— ви все одно цим шляхом дістанетесь тільки до Бойберика.

— Чого ж ви мовчите? — звертаються вони до мене.

— А чого ж,— кажу,— я маю кричати?

— Якщо так,— звертаються вони до мене,— ви, певно, знаєте також, чи ще далеко звідси до Бойберика?

— До Бойберика,— кажу,— недалеко, кілька верст. Тобто,— кажу,— верст із п'ять-шість чи сім, а може, навіть усі вісім.

— Вісім верст?! — одночасно заломивши руки й мало не заплакавши, вигукнули обидві жінки.— Що ви кажете? Знаєте, що ви кажете? Це ж страх який — вісім верст!

— Ну що ж я можу зробити? — кажу.— Якби це від мене залежало, я б для вас трохи вкоротив дорогу. Людина,—кажу,— мусить усього зазнати на цьому світі. В дорозі,— кажу,— трапляється, що тягнеш по грязюці під гору, а тут ще скоро субота, дощ січе в обличчя, руки дубіють, серце мліє, і раптом — лясь! — ламається вісь...

— Ви щось верзете, наче якийсь причинний,— кажуть вони мені,— ви, здається, не зовсім сповна розуму, слово честі. Що ви патякаєте, розповідаєте нам якісь нісенітниці, небилиці з "Тисячі й однієї ночі". Ми вже сил не маємо ногами плентати. За цілий день, крім склянки кави і здобної булки, ми і рісочки в роті не мали, а ви тут з вашими теревенями!..

— Якщо так,— кажу,— то це інша річ. Танці, як то кажуть, на голодний шлунок не дуже певний рятунок. Що таке голод, я розумію дуже добре, можете мені цього не пояснювати. Цілком можливо,— кажу,— що я кави із здобною булкою у вічі не бачив уже цілий рік...

І отак розмовляючи, я уявляю собі склянку гарячої кави з молоком і свіжу булку з маслом та ще багато інших смачних наїдків... "Ледащо ти,— думаю я собі,— булки з маслом до кави тобі закортіло? А окраєць хліба з оселедцем не подужаєш?" Проте нечистий, бодай би він пропав, як на зло, нашіптує: "Кави, булки з маслом!.." Ніс лоскоче запах кави, почуваю смак булки, свіжої, смачної... мана, та й годі!

— Знаєте що, реб Тев'є? — звертаються до мене обидві жінки.— Може, краще було б, щоб ми, ніж отут стояти, залізли до вас у візок і щоб ви самі потрудилися й одвезли нас додому в Бойберик? Що ви на це скажете?

— Ото ще,— кажу,— вигадуєте. Я їду з Бойберика, а вам треба до Бойберика! Де Крим, де Рим, а де Семенове лоша!

— Ну то що? — кажуть вони.— Хіба ви не знаєте, що треба робити? Учена людина дає собі раду: завертає коня та й їде назад. Не турбуйтеся, реб Тев'є,— кажуть вони,— будьте певні, коли, бог дасть, ми повернемось щасливо додому, ви не пошкодуєте, що привезли нас. Щоб ми стільки витратили на лікарів, скільки ви на цьому втратите.

"Що це вони варнякають! — думаю собі.— Все якимись дивними натяками! Зовсім не по-людськи". І мені спливають на думку мерці, відьми, домовики, вовкулаки. "Дурбасе! — думаю собі.— Чого ти стоїш, як опудало? Сідай мерщій на воза, покажи коняці батога і тікай, поки не пізно!" Але сатана, мабуть, попутав, і проти волі у мене зринає з язика:

— Гаразд, сідайте!

Почувши це, жінки, не чекаючи нового запрошення, гайда мерщій на воза; я слідом за ними сів на передок, завертаю голоблі, хвиськаю коня: раз, і вдруге, і втретє, вйо! Та де там. Даремна річ! З місця не рушає, хоч ріж його на шматки. "Ну,— думаю собі,— тепер я вже розумію, що то за жінки... І надала ж мені нечиста сила зупинитися тут, завести розмову з жінками!.."

Уявіть собі самі — з одного боку ліс, тиша і сум вечірнього мороку, а тут — ці дві істоти, з вигляду немовби жінки. Думки в голові вихоряться, грають на всіх струнах. Пригадую оказію з биндюжником, що якось їхав лісом сам-один і побачив на шляху мішок вівса. Биндюжник не полінувався, зліз з воза, схопив мішок з вівсом на плечі, ледве доніс його до візка, мало не підірвався, і — паняй! — поїхав далі. Проїхавши з версту, оглянувся на мішок вівса — нема мішка, нема вівса. Замість цього лежить у нього на возі коза, коза з борідкою. Він хотів торкнутися її рукою, а вона йому показала язика з аршин завдовжки, вибухнула чудернацьким реготом і зникла...

— Чому ж ви не їдете? — звертаються до мене жінки.

— Чому не їду? Ви ж бачите,— кажу,— чому: моя шкапа не слухається, вона в поганому настрої.

— То почастуйте її батогом,— кажуть вони,— ви ж маєте батіг?

— Дякую,— кажу,— за пораду. Добре, що ви мені нагадали. Шкода тільки,— кажу,— що моя шкапина не лякається таких речей! Вона вже звикла до батога, як я до злиднів.— Так кажу я їм, нібито жартома, а сам тремчу, як у пропасниці.

Одне слово, що вам довго розказувати — я вилив усе, що накипіло на серці, на мою бідну шкапину, бив її так довго, аж поки бог глянувся, візок рушив з місця і ми попрямували лісом до Бойберика. Їдемо отак, і раптом у мене промайнула нова думка: "Ой Тев'є, який же ти бовдур! Ти був злидарем і залишишся навіки злидарем! Подумай лишень, бог послав тобі нагоду, яка трапляється раз у сто років, чого ж ти не сторгувався заздалегідь, щоб знати наперед, що матимеш з цього? Якщо судити з погляду справедливості і з погляду совісті, з погляду людяності і з погляду закону, ба навіть з погляду не знаю ще чого, не гріх, щоб ти на цьому щось заробив, а чому, справді, не заробити, коли вже таке трапилось? Зупини коня, йолопе, скажи їм — так, мовляв, і так, не церемонячись: "Якщо дасте мені стільки-то і стільки-то — гаразд, а як ні — прошу вас, будь ласка, злазьте з воза!" Але одразу ж я подумав і інше: "Ти таки йолоп, Тев'є! Ти хіба не знаєш, що шкуру з ведмедя не можна в лісі продавати, як то кажуть люди: "Ще не спіймав, а вже скубе..."

— Чому ви не їдете трохи швидше? — кажуть жінки, торсаючи мене ззаду.

— Чого ви,— кажу,— так поспішаєте? Від поспіху,— кажу,— нічого путнього не буває.— Так кажу я і зиркаю скоса на моїх пасажирок.

Здається, це все-таки жінки, звичайнісінькі жінки: одна в шовковій хустці, друга з париком. Вони сидять і дивляться одна на одну та перешіптуються.

— Ще далеко? — запитують вони в мене.

— Не ближче і не далі,— кажу,— ніж звідси, це вже напевне. Ось зараз,— кажу,— поїдемо з гори і під гору, потім — знову візьмемося з гори і під гору, а лише тоді,— кажу,— ми матимемо великий узвіз, а звідти вже дорога піде просто, простісінько до Бойберика...

— Якийсь пришелепуватий! — озивається одна до другої.

— Така ще напасть на нашу голову! — каже друга.

— Дурня удає з себе! — каже знову перша.

— Мені здається, що він божевільний! — каже друга.

"Авжеж,— міркую собі,— я божевільний, коли дозволяю водити себе за носа!.."

— Цікаво знати, любі мої жінки, де ви накажете скинути себе? — озиваюсь я до них.

— Як то,— кажуть вони,— скинути? Що це за скидання?

— Це так говориться,— кажу,— мовою биндюжників, а по-вашому це означає, куди накажете вас підвезти, коли ми приїдемо до Бойберика, дасть бог, здорові і дужі? Як то кажуть: краще двічі перепитати, ніж один раз блукати.

— А? Оце ви маєте на увазі? Ви нас,— кажуть вони,— довезіть, будь ласка, до зеленої дачі, що понад річкою, по той бік лісу. Знаєте, де вона?

— Чому мені не знати? — кажу.— Я в Бойберику, як у себе вдома. Дай мені боже стільки тисяч карбованців, скільки колод я туди одвіз. От тільки влітку минулого року,— кажу,— я приставив на зелену дачу два сажні дров. Там жив один великий багач з Єгупця, мільйонщик, що має не менше як сто тисяч карбованців, а може, навіть двісті тисяч.

— Він тепер теж там живе,— озиваються до мене обидві жінки, перезираються, перешіптуються і сміються.

— Послухайте,— кажу я,— коли ми вже завели мову про багатія, то може статися, що ви маєте якесь відношення до нього? Тоді, може,— кажу,— ви були б такі ласкаві і поговорили з ним за мене. Яку-небудь підмогу, заробіток, посаду абощо? Я знаю,— кажу,— одного молодого чоловіка,— Ісроел звуть його, із сусіднього містечка, зовсім нікчемний чоловічок був. Він, не знати яким чином, добився до цього багатія і тепер став велике цабе, заробляє, може, двадцять карбованців на тиждень, а може, і всі сорок. Хто його зна? Людям щастить! Чи от, наприклад,— кажу,— зять нашого різника. Що було б з нього, якби він не подався до Єгупця? Щоправда, перші кілька років він там добре намучився, мало не помер з голоду. Зате нині, дай боже і мені не гірше: уже переказує гроші додому. Він уже має намір забрати туди свою жінку з дітьми, але там не дозволяють їм жити. Спитаєте, а як він сам там живе? Дуже просто — поневіряється... Дивіться,— кажу їм,— коли ждеш, то діждешся: ось маете річку, а ось велика зелена дача,— і заїжджаю з гуркотом, голоблями просто в самий ганок.

Тільки-но побачили нас, як знявся гамір, шарварок, лемент:

— Ой, бабо! Матусю! Тітонько!.. Знайшлася пропажа! Вітаємо!.. Ґвалт, де це ви запропали?.. Цілий день місця собі не знаходимо...

Розіслали людей по всіх дорогах... Думали — мало що буває? — може, вовки, хай бог милує, чи розбійники? В чім справа?..

— Справа дуже цікава: ми заблудились у лісі і зайшли ген-ген далеко, верст за десять звідси. Раптом візник... Який візник?.. Якийсь пришелепуватий єврей з підводою... На превелику силу умовили...

— Тьху на його голову!.. Самі, без будь-якої охорони? Ото пригода! Треба богові дякувати, що щасливо врятувались...

Одне слово, винесли лампи на ганок, накрили стіл і почали виносити гарячі самовари, таці з чаєм, цукром, з варенням, тортами, пухкими свіжими запашними медяниками, а потім всілякі страви, дорогі наїдки, жирні борщі, курей, смажених гусей, печеню, найкращі вина і наливки. Я тільки стояв здалеку і дивився, як, нівроку, їдять і п'ють у єгупецьких багатіїв, щоб лихе око їм не зашкодило. "Останні штани в заставу віддати,— подумав я собі,— аби багатієм бути!" Знаєте, здається, того, що тут падає під стіл, вистачило б для моїх дітей на цілий тиждень. Ґвалт, боже милосердий, ти ж довготерпеливий, всеблагий Господь, великий і добрий бог, який вершить усе по справедливості і совісті, як же це так вийшло, що ти одному віддав усе, а другому нічого? Одному калачі, а другому плачі? Але, з другого боку, я собі подумав: "Е, ти, Тев'є, великий дурень, слово честі! Ти хочеш його навчати, як правити світом? Мабуть, коли він так наказує, то воно так і мусить бути". Ось вам доказ, якби мусило бути інакше — то було б інакше. Ви спитаєте, чому таки не інакше? То на це є відповідь: "Рабами були ми в Єгипті" — нічого не вдієш, на те ми живемо на цьому світі. Людина повинна вірити і сподіватись; кожний мусить вірити, по-перше, що є бог на світі, і покладатись на Всевишнього, що з часом життя, певно, покращає...

— Стривайте, а де подівся візник? — чую я чийсь голос.— Уже поїхав, неборака!

— Боронь боже! — озиваюсь я здалеку.— Як це можна поїхати, не попрощавшись? Добривечір,— кажу,— добривечір вам усім, хліб та сіль, їжте на здоров'я, і хай вам усе добре смакує.

— Ідіть же сюди,— звертаються вони до мене.— Чого ви стоїте там у темряві? Хоч подивимось на вас, побачимо, який ви на вигляд. Може, чарку вип'єте?

— Чарку? Ох,— кажу,— хто відмовляється від чарки? Як там написано в Біблії: "Кому життя, а кому смерть". Це означає: сварка сваркою, а чарка чаркою. Будьмо здорові,— кажу я і вкидаю чарчину.— Щоб євреї,— кажу,— завжди були добрими євреями! Хай Господь їм дасть,— кажу,— здоров'я і сили, щоб вони могли зносити всі нещастя.

— Як вас звуть? — звертається до мене сам багатій, гарний на вроду єврей у ярмулці.— Звідки ви? Де живете? Порається коло чого? Чи ви жонаті? Чи маєте дітей і скільки дітей?

— Дітей? — кажу.— Хвалити бога! Коли кожна дитина варта, як моя Голда хоче мене переконати, мільйона, то я багатший від найбільшого єгупецького багатія. Шкода тільки,— кажу,— що сумирні не пихаті, а бідні не багаті, як сказано у нас: "Наука божа серцю мила",— у кого гроші, в того й сила. Хоч правда, гроші мають Бродські, а в мене є дочки. А коли хто,— кажу,— дочок має, того сміх проймає. Та нічого, Господь бог — наш батько. Він завжди доб'ється свого, себто він сидить там високо на небі, а ми мучимось тут, унизу. Працюєш, тягаєш колоди, хіба маєш інший вихід? Як у талмуді сказано: "Де путніх нема людей..." — там і осел соловей. Єдине нещастя — це харчі. Як моя бабка, хай царствує, бувало, каже: "Коли б пелька в домовині лежала, голова б у золоті купалась..." Пробачте,— кажу,— що згадую про пельку. Нема нічого прямішого від кривої драбини і прихованішого від одвертого слова, а надто ще,— кажу,— коли береш чарку натщесерце.

— Дайте людині щось поїсти! — озивається багатій, і на столі з'являється усяка всячина: риба, і м'ясо, і печеня, і кури, і тьма-тьмуща пупків та печінок.

— Хочете поїсти? — звертаються вони до мене.— Ідіть помийте руки.

— Хворого запитують, здоровому дають. Що ж,— кажу,— спасибі вам. Трошки горілки,— кажу,— будь ласка, але піти до столу, розсістися і бенкетувати в той час, коли там, удома, моя дружина і діти, дай їм боже здоров'я... Якщо ваша ласка буде...

Одним словом, вони, видно, здогадалися, на що я натякаю, і почали вантажити на мою підводу кожен окремо: хто булку, хто рибу, а хто печеню, той курку, цей чаю з цукром, той горщик смальцю, а той слоїк варення...

— Це ви,— кажуть вони,— привезете додому в подарунок вашій жінці і дітям, а тепер скажіть, скільки, на вашу думку, треба вам заплатити за те, що ви зробили для нас?

— Теж вигадаєте,— кажу,— з якої речі я буду встановлювати, скільки саме? Яка ваша добра ласка буде,— кажу,— так ви і заплатите. Ми порозуміємось, як то кажуть, червінцем менше, червінцем більше. Злидень злиденнішим не стане...

— Ні,— кажуть вони,— ми хочемо послухати від вас самого, реб Тев'є! Не бійтеся. Вас за це, боронь боже, на голову не скарають.

"Що робити? — міркую собі.— Кепська справа: сказати карбованця,— шкода, а що, коли можна взяти два? Сказати два — боюсь, може, подумають, що я збожеволів: за що тут платити два карбованці?"

— Троячку!!! — зірвалось у мене з язика, і вибухнув такий регіт, що я від сорому мало не крізь землю пішов.

— Не ображайтесь на мене,— кажу,— може, я прохопився зайвим словом. Кінь,— кажу,— на чотирьох ногах спотикається, тим більше людина з одним язиком...

Знявся ще більший регіт, всі просто за боки бралися від сміху.

— Годі вже сміятися! — озивається багатій, витягає з бічної кишені великого гаманця і виймає з того гаманця — скільки гадаєте, наприклад? Ану, вгадайте! Десятку, червону, як жар,— щоб я так на світі жив, не знаючи лиха разом з вами! — і каже так: — Оце маєте від мене. А ви, діти, дайте, хто скільки вважає за потрібне.

Одним словом, чого тут довго розводитись! Як посипались на стіл п'ятірки, троячки і карбованці — руки і ноги затремтіли в мене, мені здавалось, що от зараз упаду непритомний.

— Ну, чого стоїте? — звертається до мене багатій.— Зберіть свої кілька карбованців, що на столі, та їдьте собі на здоров'я до своєї жінки і дітей.

— Хай вам бог дасть,— кажу,— удвічі більше, щоб ви мали вдесятеро, у сто разів більше, щоб ви мали всякого добра і багато втіхи! — І загрібаю обома руками гроші, навіть не лічу — де там лічити! — запихаю в усі кишені.— На добраніч,— кажу,— бувайте здорові, і бажаю, — кажу,— багато втіхи вам, і вашим дітям, і вашим онукам, і всій вашій родині,— так кажу я і подаюсь до свого воза. Раптом озивається до мене багатійка, ота, що в шовковій хустці:

— Заждіть хвилинку, реб Тев'є, від мене ви дістанете зовсім окремий подарунок. Приїздіть, будь ласка, завтра! Я маю,— каже вона,— мурогу корову. Була це колись чудова корова, давала двадцять чотири кварти молока, тепер її зурочили, і вона перестала доїтися, тобто вона доїться, але молока не дає...

— Дай боже вам багато здоров'я,— кажу я,— а ви не турбуйтесь, у мене ваша корова і доїтиметься, і молока даватиме. Моя стара, нівроку, така хазяйка, що з нічого робить локшину, з пальців варить затірку, з чудес справляє суботу і буханцями укладає дітей спати... Не ображайтесь,— кажу,— може, я щось зайве бовкнув. На добраніч, усього найкращого вам, бувайте здорові,— кажу я і подаюсь геть з ганку.

Вийшов на подвір'я, підходжу до воза, оглядаюсь: де кінь? Ой лишенько, нещастя, напасть, біда! Дивлюсь навколо — нема, пропала шкапа!

"Ну, Тев'є,— думаю собі,— ти вскочив у халепу..." І згадується мені цікава байка, яку я колись прочитав десь у книжиці, про те, що якісь волоцюги злапали на чужині чесного чоловіка, заманили до себе на околицю міста в палац, дали йому їсти, а потім раптом зникли геть усі, залишивши його наодинці з жінкою; жінка враз перевернулась на хижого звіра, хижий звір обернувся на кішку, а кішка на перевертня... "Диви-но, Тев'є,— розмовляю я сам з собою,— чи тобі не готують якоїсь пастки".

— Чого ви там бабраєтесь і чого буркочете? —запитують у мене.

— Чого бабраюсь? — відповідаю я.— Бідна моя голова,— кажу,— шкодую, що на світ народився. В мене велике нещастя: конячина моя...

— Ваша конячина,— кажуть вони мені,— у стайні. Підіть, будь ласка, туди, у стайню.

Заходжу в стайню, дивлюсь: еге, слово честі! Моя кобила стоїть собі любенько поміж багатієвими кіньми і, допавшись до корму, уминає овес, аж за вухами лящить.

— Послухай-но,— кажу я їй,— розумнице моя, час уже додому! З незвички допадатися так до вівса не можна! Зайвий кусень, кажуть, може зашкодити...

Одним словом, я насилу ублагав її, чемненько запріг і подався додому веселий, жвавий, виспівуючи "Царю небесний" у найкращому настрої. А конячина моя ніби теж переродилася, у нову шкіру вбралася: вже не ждала мого батога, бігла, любо подивитись! Приїхав я додому пізно вночі і, радісний, щасливий, розбудив жінку.

— З празником,— звертаюсь до неї,— вітаю тебе, Голдо!

— Згорів би ти з твоїм празником і віншуванням,— каже вона.— Чого ти сьогодні такий святковий, мій дорогий хліbодавцю? Ти з весілля повертаєшся чи з обрізання, мій загрібателю золота!

— І весілля в нас,— кажу,— і обрізання! Постривай, дружино моя, ось побачиш зараз великий скарб. Але насамперед розбуди дітей, нехай вони, бідолашні, теж поласують,— кажу,— єгупецькими стравами...

— Чи ти здурів, чи ти сказився, чи клепки всі порозгублював, чи з глузду з'їхав? Плетеш таке, наче збожеволів, прости господи! — каже мені моя жінка і лається, обкладає прокльонами, як звичайно ведеться у бабів.

— Баба,— кажу,— лишається бабою! Недаремно твердить цар Соломон, що серед тисячі жінок він не знайшов жодної путньої. Щастя, слово честі, що тепер уже не заведено мати багато жінок,— так кажу я, повертаюсь до свого воза і вношу звідти все, що мені там поклали, і ставлю всі страви на стіл. Мої дітлахи, побачивши булки, почувши запах м'яса, навалилися, бідолахи, на стіл, мов ті голодні вовки. Почали хапати, аж руки в них тремтіли, спритно орудували зубами, поїдали все, як сарана. Дивився я, і сльози навертались мені на очі...

— Ну, скажи нарешті,— звертається до мене моя дружина,— в кого це була така учта чи просто вечеря, що ти такий радісний?

— Не поспішай,— кажу я,— Голдо, ти про все дізнаєшся. Роздмухай лише самовар, ми всі посідаємо до столу,— кажу,— нап'ємось чаю, як годиться. Людина,— кажу,— живе тільки раз на світі, не двічі. Тим паче,— кажу,— що ми вже маємо тепер свою власну корову на двадцять чотири кварти молока щодня. Узавтра, бог дасть, я її приведу. Ану, Голдо,— звертаюсь я до неї далі і вихоплюю весь пак асигнацій,— ану, вгадай, скільки ми тут маємо грошей?

Дивлюсь на мою жінку — вона змінилась на виду, стала біла як крейда, не може слова вимовити.

— Господь з тобою, Голдо-серце,— кажу я,— чого ти так перелякалась? Може, боїшся,— кажу,— що це я когось обікрав чи пограбував? Фе,— кажу,— соромно тобі! Ти Тев'єва жінка вже стільки років і можеш таке подумати на мене? Дурненька,— кажу,— це чисті гроші, зароблені чесно моїм розумом і моєю працею. Я врятував дві істоти від великої небезпеки,— кажу,— якби не я, бозна-що сталося б з ними!..

Одним словом, я їй розповів усе з початку до кінця, як Господь бог повівся зі мною, і ми почали вдвох перелічувати гроші ще раз і ще раз. Там було двічі по вісімнадцять7 карбованців і ще один карбованець, отже, маєте, значиться, капітал у тридцять сім карбованців. Моя стара аж заплакала.

— Чого ти плачеш,— кажу,— дурна бабо!

— Як мені не плакати,— каже вона,— коли сльози ллються. Коли серце вщерть сповнене, з очей ллється через вінця. Богом клянуся, серце мені віщувало,— каже вона,— що ти приїдеш з радісною звісткою. Я вже не пам'ятаю того часу, коли мені снилася бабуся Цейтл, хай їй

буде земля пером. Я сплю, і раптом сниться мені дійниця, ущерть повна; баба Цейтл, мир їй, несе дійницю під фартухом, щоб, крий боже, не зурочили, а діти кричать: "Мамо, моні!.."

— Не лізь тільки поперед батька в пекло,— кажу я,— серце моє. Нехай баба Цейтл спочиває в світлому раю,— кажу,— ще невідомо, чи дасть корова молоко. Але, коли бог,— кажу,— міг створити таке чудо, що ми матимемо корову, він, мабуть, подбає, щоб корова була коровою... Дай мені краще пораду, Голдо-серце, що робити з грішми?

— Отакої,— мовить вона,— скажи, що ти маєш на думці робити, Тев'є, з такою силою грошей, нівроку?

— Е, ні,— кажу,— що, на твою думку, нам робити з таким, нівроку, капіталом?

І ми вдвох почали міркувати і так і сяк, п'яте й десяте, ламали собі голову, перераховуючи всі можливі на світі заробітки. Тієї ночі ми торгували чим хочете: купили пару коней і відразу-таки продали їх із зиском, відкрили бакалію в Бойберику, поспродували весь крам і одразу ж відкрили мануфактурну крамницю; придбали ділянку лісу, взяли відступного кілька карбованців і накивали п'ятами; взяли в оренду анатівську таксу8; навіть віддавали гроші в позичку під процент.

— Не доживуть того мої вороги! — озивається моя жінка.— Ти хочеш розтринькати наші грошенята, лишитися з батіжком?

— А що ж,— кажу,— торгувати хлібом і потім збанкрутувати краще? Мало людей скручують собі в'язи на пшениці? Іди,— кажу,— послухай, що в Одесі робиться!

— На чорта мені здалася,— каже вона,— Одеса. Мої діди і прадіди не були там, і мої діти там не будуть, поки я живу і ноги мене носять.

— Що ж ти хочеш? — кажу я.

— Що я хочу? — каже вона.— Я хочу, щоб ти не був йолопом і не плів дурниць.

— Авжеж,— кажу,— тепер ти розумна, як то кажуть: коли грошву дістав, то й розумний став... Це завжди так!

Одне слово, ми кілька разів посварились і зразу ж помирились. Вирішили до муругої корови докупити ще одну корову, дійну, тобто таку, що дає молоко...

Ви ж, мабуть, запитаєте: чому корову, а не коня? На це я вам відповім: чому коня, а не корову? Бойберик таке місце, куди щоліта збираються всі єгупецькі багатії на дачі, і оскільки єгупчани — люди дуже делікатні, призвичаєні до того, щоб їм усе підносили мало не до рота, починаючи від дров, м'яса, яєчок, курей і кінчаючи цибулею, перцем, петрушкою,— чому ж не знайтися людині, яка б взяла на себе приносити їм щодня в хату сир, масло і сметану? Оскільки єгупчани люблять попоїсти, а пальці, як то кажуть, у них діряві, то можна заробити коло них добру копійчину. Головне, щоб товар був добрячий. А такого товару, як у мене, ви навіть у Єгупці не знайдете. Дай боже мені стільки років щастя разом з вами, скільки разів дуже поважні люди, з християн, просили в мене, щоб я їм привозив свіжий товар.

— Ми чули,— кажуть вони,— Тевелю, що ти чесна людина, хоч ти й нехристь...

Від євреїв, думаєте, можна почути таку похвалу? Чорта пухлого! Жодного ласкавого слова не почуєте від наших євреїв. Вони знають тільки совати носа в чужі горщики. Побачать у Тев'є зайву корівчину, бричку нову й одразу почнуть ламати собі голову: звідки це взялося? Чи не торгує отой самий Тев'є фальшивими асигнаціями? Чи, може, він нишком-тишком курить горілку?.. "Ха-хаха! Ламайте собі,— думаю я,—

браття, голови на здоров'ячко!.." Не знаю, чи повірите мені — ви майже перший, кому я розповів усю цю пригоду...

Але здається мені, я трохи забалакався. Не гнівайтесь, треба взятися до справ, як то кажуть, кожному своє. Ви до своїх книжок, а я до своїх горнят і глечиків... Одно прошу вас, пане, щоб ви хоч не вписали мене в книжку. А коли впишете, то принаймні не виставляйте мого імені... Бувайте здорові, і хай вам добре ведеться...

Химери

— "Багато думок у серці людини" — так, здається, написано у святій Біблії? Пояснювати вам цього не треба, реб Шолом-Алейхем. Але звичайною мовою, по-простому кажучи, є приказка: найкращому коневі потрібен батіг, найрозумнішій людині — порада. З приводу чого це я кажу? Таки з приводу самого себе, бо коли б я був розумний, мене, певно, не спіткала б така халепа. Але "життя і смерть у руці божій",— коли бог хоче покарати людину, він позбавляє її розуму. Уже скільки разів я казав самому собі: "Подумай лишень, Тев'є, йолопе такий, у тебе ж, кажуть, є голова на плечах, чому ж ти дозволив, щоб тебе завели на слизьке, та ще так по-дурному? Хіба тобі погано було б тепер, приміром, з твоїми заробітками, нівроку, з твоїм сиром і маслом, що набули такої слави в цілій окрузі — у Бойберику, в Єгупці,— скрізь, де тільки хочете. От було б добре тепер, якби грошенята лежали собі тихенько, сховані в скрині, і жодна людина не знала б про це. Бо кому яке діло, скажіть, будь ласка, чи є у Тев'є гроші, чи нема? Справді, хіба хто цікавився долею нещасного Тев'є, коли його обсіли злидні і він тричі на день помирав з голоду разом з жінкою і дітьми? Тільки згодом, після того як бог глянувся на Тев'є, коли доля всміхнулася йому і він сяк-так домігся чогось у житті, почав відкладати копійчину на чорний день, увесь світ заговорив про нього, і Тев'є вже став реб Тев'є — не жартуйте з ним! З'явилось багато друзів, як у святому письмі сказано: "Усі улюблені",— коли бог дає дрібку, люди дають цілу скибку. Кожний приходить із своїм: той пропонує мануфактурну крахмницю, цей — бакалію, той радить купити хату у власність на віки вічні, цей каже — пшеницю, той

— ліс, цей — торги... "Люди добрії — кажу.— Відчепіться! Ви помиляєтесь: певно, думаєте, що я Бродський? Дай боже нам усім,— кажу,— мати те, чого мені бракує до трьохсот карбованців, і навіть до двохсот, і навіть до ста п'ятдесяти! Чуже добро,— кажу,— легко оцінювати. Кожному здається, що в іншого повні жмені золота, підійдеш ближче, а це — мідний ґудзик".

Одне слово, бодай їм лиха година, нашим євреям, вони мене таки зурочили! Родич, не знати звідки, взявся на мою голову. Чорти його батька знає, хто він, як то кажуть, п'яте колесо до воза, Менахем-Мендл звуть його. Завжди десь бігає, щось вигадує, вдається в химери, голову морочить собі й іншим, бодай йому лиха година. Він мене запопав і забив памороки нісенітницями, дурницями, надхмарними замками. Ви, може, спитаєте, яке відношення маю я, Тев'є, до Менахем-Мендла? На це я вам відповім — так судилося. Ось послухайте цікаву річ.

Приїхав я одного разу до Єгупця на початку зими із своїм товаром, привіз понад двадцять фунтів масла, свіжого, як сльоза, і два ворочки сиру — золото, а не товар! — дай боже нам обом таке щастя! Ви вже самі, мабуть, розумієте, що я поспродував усе скоро й легко, не залишив собі ані крихти. Не встиг навіть відвідати всіх своїх давніх покупців, бойберицьких дачників, що виглядають на мене, як на месію. Бо чорта лисого мають ваші єгупецькі купці такі продукти, як Тев'є! Мені не личить вихвалятися перед вами. Як каже пророк: "Нехай хвалить тебе чужий..." — добрий товар сам себе хвалить.

Одне слово, поспродувавши все до цурки і підкинувши коняці трохи сіна, я пішов поблукати по місту. "Людина з праху створена",— я ж людина, не більше. Отже, хочеться поглянути на світ божий, подихати свіжим повітрям, побачити дивовижі, що їх Єгупець виставляє у вітринах, як то кажуть: очима — прошу, дивись, розглядай, скільки хочеш, а руками — зась!..

Стоячи отак перед великою вітриною із золотими імперіалами і безліччю срібних карбованців, з банковими білетами та з силою-

силенною асигнацій, думаю я собі при цьому: "Владико небесний! Коли б у мене була хоч одна десята частка того, що тут є, які б я скарги мав тоді на бога і хто б на світі міг зі мною зрівнятися? Насамперед я б видав заміж свою старшу дочку, дав би їй п'ятсот карбованців посагу, крім подарунків, крім одягу й весільних витрат; підводу і своїх корівок я б спродав, переїхав би, не гаючись, до міста, купив би собі місце біля почесної східної стіни в синагозі9, а своїй жінці, дай боже їй здоров'я, трохи перлів; і пожертви роздавав би, як найповажніший хазяїн; подбав би, щоб синагога була вкрита залізом, а не стояла так, як тепер, без даху, от-от завалиться; збудував би школу для дітей і богадільню, як у всіх порядних містах, щоб біднота не валялась на голій землі в синагозі. Яків-паливода не був би в мене більше старостою похоронного товариства, годі вже йому дудлити горілку і жерти пупки й печінки громадським коштом!.."

— Добридень, реб Тев'є! — чую голос ззаду.— Як ся маєте?

Обертаюсь, дивлюся — я б міг заприсягтися, що знайомий!

— Доброго здоров'я,— кажу,— звідки ви?

— Звідки? З Касрилівки10,— відповідає він,— таки ваш родич, тобто ваша жінка Голда доводиться троюрідною внучкою моїй бабці.

— Стривайте-но,— кажу,— то ви, може, і є зять Леї-Двосиного чоловіка Борух-Герша?

— Майже вгадали,— озивається він до мене.— Я зять Леї-Двосиного Борух-Герша, а моя жінка — Шейна-Шейндл Леї-Двосиного Борух-Герша. Тепер ви вже знаєте?

— Стривайте-но,— кажу,— бабка вашої тещі, Сура-Єнта, з тіткою моєї жінки, Фрумою-Златою, були, коли не помиляюсь, кровні двоюрідні сестри, і, якщо пам'ять мене не зраджує, ви середульший зять у Леї-

Двосиного Борух-Герша. Але біда в тому, що я забув, як вас звати. Ваше ім'я,— кажу,— просто вилетіло у мене з голови. Як же вас звуть?

— Мене,— каже він,— звуть Менахем-Мендл Леї-Двосиного Борух-Герша. Так звуть мене дома, у Касрилівці.

— Коли так, мій любий Менахем-Мендл,— озиваюся до нього,— вітаю тебе від щирого серця! Скажи ж мені, дорогий мій Менахем-Мендл, що ти тут робиш, як ся мають твоя теща і твій тесть, хай живуть довгі літа? Як твоє здоров'я,— кажу,— як щастить тобі в твоїх справах?

— Ет,— махнув він рукою,— на здоров'я гріх скаржитись, живемо помаленьку, але справи тепер не дуже-то добрі.

— Нічого, бог якось поможе,— кажу я і зиркаю на вбрання бідолахи: потріпане в багатьох місцях, а чоботи, вибачайте, страшенно стоптані... — Нічого,— кажу,— справи, напевно, покращають, як сказано у нас: "Суєта суєт" — не в грошах щастя. Сьогодні так, завтра інак, аби живі були. Головне,— кажу,— не занепадати духом,— єврей мусить сподіватися. Ну, а те, що поневіряємося? На те ж ми євреї. Як то кажуть: коли ти солдат, то нюхай порох. Все на світі мара, химера... Ти скажи мені краще, Менахем-Мендл-серце, чого це ти раптом, з доброго дива, потрапив сюди, в Єгупець?

— Як то,— каже він,— чого я сюди потрапив? Я вже тут,— каже він,— отак потихеньку, помаленьку років з півтора.

— Он як? То ти, виходить, зовсім тутешній,— кажу,— постійний житель Єгупця?

— Ш-ш-ш! — зашипів він на мене й оглядається навколо.— Не кричіть так голосно, реб Тев'є! Я таки тутешній,— каже він,— що правда, то правда, але не будемо про це голосно говорити, нехай воно між нами залишиться...

Я стою й дивлюся на нього як на божевільного.

— Ти втікач,— кажу,— ховаєшся в Єгупці посеред базару?

— Не питайте,— каже він,— реб Тев'є. Ви, певно, зовсім не обізнані з єгупецькими законами і звичаями... Ходімо,— каже він,— я вам усе розповім, і ви зрозумієте, що означає бути тутешнім і в той же час бути нетутешнім...

І він почав мені докладно пояснювати, як тут доводиться поневірятись і викручуватися.

— Послухай мене, Менахем-Мендл,— кажу я,— їдьмо до мене в село на день, ти хоч відпочинеш і трохи заспокоїшся. Будеш,— кажу,— у нас бажаним гостем, моя стара дуже зрадіє тобі.

Одним словом, я його умовив: їдемо вдвох. Прибули додому — всі зраділи! Такий гість! І родич — брат у других! Це ж не жарт! Своє, як то кажуть, не чуже. Почалося: що чувати в Касрилівці? Що поробляє дядько Борух-Герш? Як ся має тітка Лея-Двося? Дядько Йосл-Менаше? Тітка Добриш? А дітоньки їхні як поживають? Хто помер? Хто одружився? Хто розлучився? У кого народилась дитина, а хто має народити?

— Навіщо тобі,— кажу,— здалися, дружино моя, чужі весілля і чужі обрізання? Ти подбай краще,— кажу,— щоб було що перекусити. "Хто потребує, хай прийде і підживиться",— перед їжею балачки в голову не лізуть. Якщо,— кажу,— є борщ, дуже добре, а як ні — то не зашкодять книші, вареники, галушки, млинці, налисники, вергуни. Нехай,— кажу,— буде більше на одну страву, аби жваво.

Одним словом, ми помили руки і гарненько перекусили, чим бог послав.

— Їж, Менахем-Мендл,— звертаюсь я до нього,— адже однаково, як сказав цар Давид11, "все суєта суєт" — світ дурний і фальшивий. А здоров'я,— так, бувало, каже моя бабка Нехама, хай царствує — розумна була жінка, мудра голова,— здоров'я і веселощі шукай у полумиску...

У мого гостя, бідолахи, аж руки трусилися — не знаходив слів, щоб похвалити мою жінку за обід, присягався, що не пам'ятає того часу, коли їв таке молочне, такі чудові книші і такі смачні вергуни.

— Дурниці,— кажу,— коли б ти Менахем-Мендл, спробував її печеню, — кажу,— або фаршировану рибу, ти б знав тоді, який смак мають райські страви.

Одним словом, попоїли, помолились і розбалакались. Кожен, звичайно, про своє: я про свої справи, він про свої. Я — про те про се, п'яте, десяте, а він розповідає про свої діла в Одесі та Єгупці, як він бував уже разів з десять, як то кажуть, на коні і під конем, сьогодні — багач, завтра — злидар, а далі знову багач і ще раз бідняк; торгував чимсь таким, про що я зроду-віку не чув, якимись чудернацькими "гос" і "бес"12, "акції-шмакції", "потивілови", "мальцев-шмальцев", чорти їх батька знає. І якісь карколомні суми: десять тисяч, двадцять тисяч — грубий шмат грошей!

— Скажу тобі по щирості, Менахем-Мендл,— озиваюсь я до нього,— те, що ти розповідаєш про свої діла, безперечно, мудра штука, це треба вміти. Одного я тільки не розумію: наскільки я знаю твою жіночку, то мені,— кажу,— дуже дивно, як це вона дозволяє тобі так шугати в небеса і не прибуває до тебе верхи на мітлі.

— Ет! — каже він мені, зітхнувши.— Цього ви мені, реб Тев'є, краще не згадуйте. Вона мені і так дає перцю з маком. Почули б ви,— каже він, — що вона мені пише, ви б самі сказали, що я святий праведник. Але це все пусте, на те вона жінка, щоб мене в могилу заганяти. Є,— каже він,

— далеко гірші речі: у мене є ще, розумієте ви мене, теща! Довго розповідати вам про неї не варт,— каже він,— ви її знаєте!..

— Виходить, як у Біблії сказано: "Перисті, рябі і червоні" — тобто болячка на болячці, а на тій болячці ще й прищ.

— Ваша правда,— каже він,— реб Тев'є, маєте цілковиту рацію. Болячка, звісно, болячка, але прищ, ой, отой прищ ще гірший від болячки!..

Одне слово, ми отак помалу теревенили аж до пізньої ночі. Голова мені обертом ішла від його розповідей про дивовижні справи з тисячами карбованців, що летять вгору і вниз, і про мільйони Бродського... Мені потім цілу ніч плуталося в голові: Єгупець... золоті імперіали... Бродський... Менахем-Мендл з тещею... Лише вранці другого дня він набрався духу. В чім річ?

— Оскільки,— каже він мені,— у нас в Єгупці настає час, що гроші у великій пошані, а ціни на товари впали так, що далі нікуди, ви тепер маєте нагоду, реб Тев'є, заробити гарну копійчину, а мене,— каже він,— ви врятуєте, тобто ви просто можете мене воскресити, вирвати з пазурів смерті.

— Ти говориш, як хлопча,— відказую я йому,— гадаєш, певно, що в мене єгупецькі гроші, золоті імперіали? Дурненький,— кажу я,— чого мені бракує до мільйонів Бродського, було б добре, щоб ми вдвох заробили до Пасхи.

— Воно так,— каже він,— це я й сам знаю. Але ви гадаєте, що для цього треба мати багато грошей? Коли б ви,— каже,— дали мені тепер одну сотню, я б вам зробив з неї за три-чотири дні дві сотні, три сотні, шість сотень, сім сотень, а може, навіть і цілу тисячу!

— Дуже можливо,— кажу,— що буде, як у Біблії сказано: "Близько до заробітку і далеко від кишені". Але ж,— кажу,— про це можна було б говорити, якби було чим ризикувати. А коли немає тієї сотні, то виходить,— кажу,— що прийшов з батіжком і пішов з батіжком чи, інакше кажучи, як вкладеш хворобу, матимеш трясця.

— То пусте,— озивається він до мене.— Сотня у вас, реб Тев'є, ще знайдеться. При ваших заробітках та з вашим ім'ям, нівроку...

— Що з того,— кажу,— що є ім'я? Ім'я це, звичайно, гарна річ. Але, на жаль, я лишаюся з ім'ям, а гроші все-таки у Бродського. Коли хочеш,— кажу,— знати достеменно, то в мене набереться власного капіталу, може, з сотню карбованців і цією сотнею треба заткнути тисячу дірок: по-перше, видати заміж дочку...

— От бачите,— каже він,— про це ж таки йде мова! Бо коли ще ви матимете, реб Тев'є, таку нагоду вкласти одну сотню і дістати, як бог дасть, стільки, щоб вам,— каже,— вистачило і на посаг дочкам, і на дещо інше?

І почалися нові теревені на три-чотири години, щоб пояснити мені, як він робить з карбованця три, а з трьох десять.

— Насамперед,— каже він,— вносиш сотню і наказуєш купити десять штук,— я вже забув, як це зветься,— і чекаєш кілька днів, поки воно піднімається. Даєш тоді телеграму десь туди, щоб не продали і за всі гроші купили вдвічі більше, потім воно знову піднімається, даєш ще раз телеграму. Отак помалу кілька разів,— каже він,— аж поки з сотні стає дві, з двох — чотири, з чотирьох — вісім, з восьми — шістнадцять, таки просто чудеса, та й годі! Є,— каже,— в Єгупці такі, що оце тільки нещодавно ходили без чобіт, були маклерами, прикажчиками, попихачами, а тепер вони мають свої власні кам'яні будинки, а жінки їхні мають клопіт з шлунками — їздять за кордон лікуватися... А самі вони

мчать по Єгупцю у каретах з гумовими шинами — геть з дороги, голото! — і вже не впізнають знайомих!..

Одне слово, чого там довго розводитись? Він мене добре розворушив, і я таки розпалився. "Мало що буває,— думаю я собі,— може, він мій добрий ангел? Адже ж я чую скрізь, що в Єгупці люди багатіють, маючи тільки десять пальців і нічого більше,— то чим я гірший від них? Він, здається, не брехун, щоб вигадувати такі чудеса. Може, справді,— думаю собі,— воно повернеться, як то кажуть, на добре, і Тев'є хоча б на старості літ здихається злиднів? Доки, справді, можна, скажіть, будь ласка, так тяжко працювати, поневірятися. Удень і вночі тільки коло підводи і тільки сир та масло. Час уже тобі, Тев'є,— звертаюсь сам до себе,— відпочити трохи, бути хазяїном між хазяїнами, ходити до синагоги, читати книжки. Ну, а що, коли, боронь боже, справа обернеться не так, і ми з'їмо облизня, тобто вхопимо шилом патоки? Але ж чому не сподіватися, що все буде гаразд?

— Га? Що ти скажеш? — звертаюсь я до своєї старої.— Як тобі подобається, Голдо, його план?

— Що мені,— відповідає вона,— на це казати? Я знаю, що Менахем-Мендл, крий боже, неабихто, щоб хотів у тебе видурити гроші. Він, боронь боже, не з кравців і не з шевців! У нього дуже порядний батько, а дід,— каже вона,— був неабиякою людиною, дні і ночі сидів над книгами, дарма що сліпий, і вивчав святе письмо. А бабка Цейтл, хай царствує, теж була не простого роду...

— Приший кобилі хвіст,— кажу я.— Тут про діло йдеться, а вона встряла з своєю бабкою Цейтл, яка пекла добрі медяники, та з своїм дідом, який "душу втопив у чарці..." Баба лишається бабою. Недаремно,— кажу,— цар Соломон об'їздив цілий світ і не знайшов жодної жінки з клепкою в голові...

Одним словом, умовились, що ми стаємо компаньйонами: я вкладаю гроші, а Менахем-Мендл — розум, і все, що бог дасть, навпіл.

— Вірте мені,— каже він,— я з вами, реб Тев'є, бог дасть, поведуся чесно — чесніше не може бути. Я, з божої ласки, вам даватиму гроші, і гроші, і гроші.

— Амінь, дай боже і вам так само,— кажу я,— щоб усе було, як ти кажеш. Але одного,— кажу,— не розумію: де Рим, а де Крим? Я тут, ти — там. Гроші,— кажу,— це ж тонка матерія, розумієш. Не ображайся,— кажу,— я тут, крий боже, нічого образливого не маю на думці. Просто, як сказав колись Авраам: "Хто плачучи посіє, той з піснею пожне"13,— краще наперед усе обговорити, ніж потім сльози лити...

— О! — відповідає він.— Може, ви гадаєте, що треба розписатися на папері? З превеликою охотою!

— А втім,— кажу я,— коли зміркувати як слід, то обоє рябоє: одно з двох, якщо ти схочеш мене зарізати, чим мені допоможе папір? "Не миша злодій, а нора",— не вексель платить, а людина. А коли вже я ступив на слизьке однією ногою, доведеться ступити й другою.

— Можете мені повірити, реб Тев'є,— каже він,— богом присягаюсь перед вами, що я говорю без хитрощів, не хочу видурити у вас гроші, а маю намір повестися з вами сумлінно і чесно, ділитися пополам, нарівно, кожному однакову частку, половину мені, половину вам, мені сотню, вам сотню, мені дві сотні, вам дві сотні, мені три сотні, вам три сотні, мені чотири сотні, вам чотири сотні, мені тисячу, вам тисячу...

Одним словом, я витяг мої грошики, тричі перелічив, руки в мене при цьому добре трусилися, покликав стару мою у свідки, ще раз пояснив йому, які це тяжко загорьовані гроші, і віддав їх Менахем-Мендлові, зашив їх йому у бічну кишеню, щоб у нього, крий боже, не поцупив хто, умовився з ним, що не пізніше як через тиждень він обов'язково повинен

мені відписати листа про все докладно, і попрощався з ним любенько, гарненько, розцілувався дуже приязно, як звичайно ведеться між родичами. Лишившись сам після його від'їзду, я знову почав марити: в голові снувалися різні думки і сни наяву, та ще які солодкі сни, і хотілося мені, щоб вони тривали вічно, ніколи не кінчалися. Мені уявлявся посеред міста великий будинок, під залізним дахом, із стайнями, хлівами, коморами, стодолами і повітками, сповненими всякого добра. Хазяйка з в'язкою ключів порається в хаті; це моя жінка Голда — не впізнати її, слово честі: вона набула зовсім іншого вигляду, вигляду багатійки з подвійним підборіддям і з разком перлів на шиї; вона пиндючиться і лає покоївок на всі заставки. Діти мої крутяться навколо неї, всі в святковому одязі, нічого не роблять, за холодну воду не беруться. На подвір'ї повно курей, гусей і качок. В хаті охайно, аж блищить, у печі палає вогонь, вариться вечеря, а самовар парує як скажений! За столом на покуті сидить сам хазяїн, Тев'є, у халаті, в ярмулці, навколо нього розсілися найповажніші хазяїни міста і підлещуються до нього! "Дозвольте, реб Тев'є...", "Не гнівайтесь, реб Тев'є..." "Ай,— думаю собі при цьому,— стокрот болячок отим грошам!"

— Кого ти лаєш? — запитує мене моя Голда.

— Нікого,— відповідаю,— я трохи замислився, всякі там думки, мрії, позаторішній сніг... Скажи мені, Голдо-серце,— звертаюсь я до неї,— чи не знаєш ти, чим торгує твій родич,— це я Менахем-Мендла маю на увазі.

— Отакої! Все, що мені снилося лихого,— каже вона,— цієї ночі, і минулої ночі, і протягом цілого року, нехай окошиться на головах моїх ворогів! Подумай сам,— каже вона,— ти ж просидів з людиною цілу добу і без угаву розмовляв з ним, а тепер запитуєш у мене, чим він торгує? Адже ж ви вдвох,— каже вона,— зробили якесь діло чи ні?

— Так,— кажу,— зробили, але що саме зробили — я не знаю, хоч убий мене! Немає, розумієш ти, за що вхопитися. Проте,— кажу,— це нічого не важить, ти тільки не журись, дружино моя, мені віщує серце

на добре, ми, бог дасть, так мені здається, заробимо, і чимало — отже, скажи амінь і готуй вечерю!

Одним словом, минає тиждень, і два, і три — ані рядочка від мого компаньйона! Я зовсім розгубився і не знаю, що думати. "Не може цього бути,— думаю собі,— щоб він просто так забув написати. Адже він дуже добре знає, як ми тут видивляємо очі". А далі майнула така думка: "Що я йому зроблю, коли він там знімає всі вершки для себе, а мені скаже, що нічого не заробив? Позивай його тоді до рабина! А втім, це все-таки неймовірно,— заспокоюю сам себе.— Де це чувано?.. Я повівся з ним, як з рідною людиною — щоб мені справдилось те, що я йому зичу,— невже він мені підкладе таку свиню?" Але тут майнула нова думка: "Кат його бери, цей зиск, я вже не хочу заробітку! Дай боже, щоб хоч гроші були цілі!" І від жаху мене проймає холод. "Старий дурню! — кажу я собі.— Думкою багатів, телепню ти, осел з курячим мозком! За ці сто карбованців купив би собі краще добрих коней і візок змінив би на бричку з ресорами..."

— Тев'є, чом ти ні про що не думаєш? — звертається до мене моя жінка.

— Як то,— кажу,— не думаю? Голова мені мало не лусне від думок, а вона питає, чом я не думаю!

— Певно,— каже вона,— з ним щось у дорозі скоїлось: або грабіжники,— каже вона,— напали на нього і обібрали до нитки, або він, крий боже, захворів, або зовсім, хай бог милує, помер.

— Що ще,— кажу,— вигадаєш, серце моє? Ось маєш, доброго дива якихось розбійників вигадала! — А сам думаю собі: "Мало що з людиною може часом трапитися в дорозі?" — Ти любиш,— кажу я їй,— дружино моя, завжди тлумачити все на гірше!

— У нього,— каже вона,— вся сім'я така: мати його — хай заступницею буде за нас на тому світі — нещодавно померла зовсім молодою. І три сестри були в нього, нехай в раю спочивають, то одна ще дівчиною померла, друга встигла вийти заміж, але застудилась у лазні і померла, а третя одразу після перших пологів збожеволіла, мучилась, мучилась і померла...

— Померли, царство їм небесне,— кажу я.— Ми всі, Голдо, помремо. Людина подібна до столяра: столяр живе, живе і помирає, і так само людина живе і помирає.

Одне слово, ми вирішили, що я поїду до Єгупця. За цей час зібралося трохи сиру, сметани, масла — все першого сорту. Я запріг коня — і гайда до міста. Їду собі, звичайно, засмучений; на серці, самі розумієте, гірко; у лісі ані живої душі, а думки буяють, і уявляється мені різне. "От цікаво буде,— думаю собі,— коли приїду і почну розпитувати про мого зайду, а мені скажуть: "Менахем-Мендл? Те-те-те! Дуже в пір'я вбився, високо піднявся, має власний будинок, їздить у каретах, його й не впізнати!" Набираюся духу і подаюсь до нього просто в хату. "Тпру! — зупиняють мене ще перед дверима і штурхають мене ліктем у груди.— Не пхайтеся так, дядьку, тут не пхаються".— "Я родич,— кажу,— моя жінка троюрідна внучка його бабки".— "З чим і вітаємо вас,— відповідають мені,— дуже приємно. Проте,— кажуть вони,— можете трохи почекати отут, коло дверей, вам це не зашкодить..." Я здогадуюсь, що треба щось сунути в руку, як то кажуть, не підмажеш — не поїдеш, і подаюся після цього сходами просто до нього. "Доброго ранку,— кажу йому,— реб Менахем-Мендл!" Та де там! "Ні гласу, ні мови..." — він мене зовсім не впізнає! "Що вам треба?" — звертається він до мене. Я майже непритомнію. "Як то,— кажу,— ви, пане, вже не впізнаєте родича? Тев'є звусь я!" — "Га? — мовить він.— Тев'є? Здається, знайоме ім'я..." — "Знайоме? — кажу я йому.— Може, вам знайомі млинці моєї жінки? Пригадайте лишень її книші, вергуни, галушки..." Але слідом за цим мені уявляється зовсім протилежна картина: я заходжу до Менахем-Мендла, а він зустрічає мене з великою пошаною. "О, гість! Диви-но, який гість! Сідайте, реб Тев'є! Що поробляєте, як ся має ваша

жінка? Я вже давно виглядаю вас, хочу з вами розрахуватись.— І він насипає мені повну шапку золотих імперіалів.— Це,— каже він,— заробіток, а капітал лишається капіталом. Скільки заробимо, поділимо пополам, нарівно, половину мені, половину вам, мені сотню, вам сотню, мені двісті, вам двісті, мені триста, вам триста, мені чотириста, вам чотириста".

Замріявшись, я задрімав і не помітив, як моя кобила збилася з дороги, зачепила візком за дерево, і мене чимсь ударило ззаду так, що аж іскри посипалися з очей. "Це на добре,— кажу я собі,— хвалити бога, що хоч не зламалася вісь..."

Одним словом, приїхавши до Єгупця і перш за все спродавши швидко і легко, як звичайно, свій товар, подаюся шукати Менахем-Мендла. Тиняюсь містом годину, і дві, і три — немає, не бачу його ніде! Починаю зупиняти людей, розпитувати:

— Чи не чули ви, чи не бачили такого чоловіка, що прозивається Менахем-Мендлом?

— Що його звуть Менахем-Мендл, цього ще замало,— кажуть вони,— Менахем-Мендлів на світі є багато.

— Ви, певно, маєте на увазі,— кажу,— його прізвище? Хоч убийте мене, не знаю. Якщо сказати вам щиру правду, то його вдома у Касрилівці звуть за ім'ям його тещі, Менахем-Мендл Леї-Двосин. Але чого вам більше,— кажу,— його тесть уже зовсім літня людина, та й він прозивається за її ім'ям: Борух-Герш Леї-Двосин. І навіть сама вона — Лея-Двося — теж прозивається Лея-Двося Боруха-Герша Леї-Двосиного... Тепер ви вже розумієте?

— Розуміємо,— кажуть вони,— але цього все-таки ще не досить. Що він робить,— питають вони,— коло чого порається оцей ваш Менахем-Мендл?

— Коло чого порається? — перепитую я.— Він торгує золотими імперіалами, у нього є якісь "бес-мес", "потивілов", він дає телеграми десь туди до Петербурга, до Варшави...

— Га?! — вигукують вони і за боки беруться від сміху.— Ви, мабуть, маєте на увазі того Менахем-Мендла, що торгує заячим молоком? Перейдіть, будь ласка,— кажуть вони,— туди, на той бік. Там бігає багато зайців, і ваш теж серед них...

"Що далі живеш, то більш їси і більше досвіду набираєш,— думаю собі.— Ось маєш якихось зайців, заяче молоко!"

Переходжу туди, на другий тротуар,— людей, нівроку, як на ярмарку. Тиск великий, насилу протовпився! Бігають як скажені, той сюди, той туди. Наскакують один на одного, точнісінько як божевільні. Галасують, репетують, вимахують руками: "Потивіло...", "Піймав на слові...", "Ткнув завдаток...", "Як сказав, то не викручуйся...", "Чухатиметься...", "Мені належить куртаж...", "Ти страшенний крутій", "Я тобі голову потрощу...", "Плюнь йому межи очі...", "Диви-но, як розрюмсався...", "Теж мені спекулянт...", "Банкрот!", "Лакуза!", "Сто сот чортів!.." Ще слово — і почнеться бійка. "Утікай, Тев'є,— кажу я собі,— а то спіймаєш ляпаса! Ну-ну,— міркую собі,— бог наш батько, Шмуль-Шмелька його слуга, Єгупець — місто, а Менахем-Мендл — загрібач золота! Отут,— думаю,— шукають щастя, ловлять золоті імперіали? Оце зветься у них робити діла? Лишенько тобі, Тев'є, з твоїми ділами!"

Одним словом, зупиняюсь перед великою вітриною, де виставлено силу-силенну штанів, і раптом бачу у шибці відображення мого ділка. Серце в грудях увірвалось мені, коли я його побачив. Просто в очах потемніло! Щоб усі наші вороги мали такий вигляд, як Менахем-Мендл. Де поділася капота? Де чоботи? А лице! Матінко рідна! З далеко кращим лицем кладуть у домовину. "Ну, Тев'є, ти ускочив по самі вуха,— думаю собі,— можеш попрощатись із своїми грошенятами. Це вже, як то кажуть, "ні ведмедів, ані лісу",— ні товару, ні грошей, самі сльози..."

Він і собі, мабуть, теж дуже розгубився, бо ми обидва стали, ніби прикуті до місця, слова не могли вимовити і тільки дивилися й дивилися, мов ті півні, один одному в вічі, наче кажучи: "Бідні й нещасні ми! Тепер можемо удвох взяти торби і піти попідвіконню!.."

— Реб Тев'є,— звертається він до мене тихенько, ледве чутно, а сльози душать його.— Реб Тев'є! Без талану — чуєте? — краще на світ не родитись! Ніж так жити,— каже він,— нехай би вже повісили мене, четвертували!

І більше не може слова вимовити.

— Авжеж,— кажу,— ти вартий, Менахем-Мендл, за таку справу, щоб тебе поклали отут посеред Єгупця і привселюдно відлупцювали так, щоб ти побачив свою бабку Цейтл з того світу. Подумай тільки,— кажу, — що ти наробив! Ти занапастив,— кажу,— повну хату живих істот, нещасних, ні в чому не винних ні перед богом, ані перед людьми, без ножа зарізав! Ґвалт,— кажу,— з чим я тепер додому навернусь до своєї жінки і дітей? Ну, скажи сам, гицелю ти, розбійнику, душогубе!..

— Ваша правда,— відказує він мені, притулившись до стіни,— ваша правда, реб Тев'є, Господь тому свідок.

— Пекла,— кажу,— дурню ти, пекла мало для тебе!

— Ваша правда,— каже він знову,— реб Тев'є, ваша правда, Господь тому свідок. Ніж таке життя,— каже він,— ніж отак жити, реб Тев'є...— і опускає голову...

Дивлюся на нього, бідолаху, як він ото стоїть, похнюпившись, спершись об стіну, зсунувши шапку набік, і кожне його зітхання, кожний стогін крає мені серце.

— Проте,— кажу,— якщо зміркувати, то виходить, що ти не дуже-то й винний. Бо коли розглянути справу всебічно, то навряд чи ти мав якийсь лихий намір,— це ж дурниця: ти був,— кажу,— компаньйоном нарівні зі мною. Я вклав гроші, а ти дав свій розум, лихо мені! Ти сподівався, безперечно, як то кажуть, на краще, а не на гірше. А що це виявилося химерою? Мабуть, не судилося нам. Сказано-бо: "Не вихваляйся завтрашнім днем",— людина планує, а Господь руйнує. Маєш, дурненький, доказ,— кажу,— ось, наприклад, моє ремесло. Здається, цілком певне діло? Проте, коли мені минулої осені судилося,— кажу,— то в мене здохла корова. Якби її зарізати на м'ясо, і тоді мав би я за неї п'ятдесят карбованців,— і одразу ж, слідом за цією коровою, здохла ще й червона телиця, якої не віддав би і за двадцять карбованців. Не допоміг мені тоді весь мій розум. Коли не щастить,— кажу,— то хоч ґвалт кричи! Я не хочу допитуватися в тебе,— кажу,— де мої гроші. Я вже сам розумію, де вони поділися, мої тяжко загорьовані гроші, лишенько мені! Вони пропали,— кажу,— десь на заячому молоці, на позаторішньому снігу. А хто винен, коли не я сам, що піддався твоїм умовлянням і заморочив собі голову легкими заробітками, надхмарними замками, казна-чим? Гроші, братику, треба,— кажу,— заробити кривавим потом, мозолі натерти! Бити треба тебе, Тев'є, лупцювати дрючком, як Сидорову козу!! Але дарма! Кричи, хоч лусни! Розум і каяття — ці дві речі завжди приходять занадто пізно. Не судилося,— кажу,— Тев'єві стати багатієм, як каже мій сусід Іван: "Не було в Микити грошей і не буде". Мабуть,— кажу,— так Господь судив. Бог дав, бог і взяв... Ходім, небораче, візьмемо,— кажу,— по чарці!..

Отак, пане Шолом-Алейхем, всі мої золоті мрії кінчилися пшиком! Ви, може, думаєте, я дуже близько взяв до серця те, що втратив свої грошенята? Повірте, що ні! Ми ж знаємо, як сказав Господь у святому письмі: "Срібло і золото мені належить",— гроші — це ніщо, грязь! Головне — людина, тобто, щоб людина була людиною. Але що ж тоді мені так дошкулило? Те, що чудесний сон, химера вітром розвіялися. Мені хотілося, ой, як хотілося бути багатієм, хоч би на часинку!

Але нічого не вдієш! Як сказано у нас: "Проти волі живеш",— і проти волі стоптуєш пару чобіт. Ти, Тев'є, каже бог, повинен мати на думці сир і масло, а не химери. Скажете, а як же надії, сподівання? Дивна річ, чим більше горя, тим кращі надії, чим більше злиднів, тим палкіші сподівання. Маєте доказ... Але мені здається, що я сьогодні трохи забалакався. Час уже поїхати, подбати про справи, бо, як то кажуть: "Всі люди облудні",— тобто кожен має свою болячку! Бувайте здорові, і нехай вам добре ведеться!

Теперішні діти

От ви кажете: теперішні діти. "Синів ростив я і виховував..." — народжуй їх, поневіряйся, віддавай їм усі сили, працюй, як віл, день і ніч, і чого, скажіть, будь ласка? Думаєш собі, може, так, а може, так, кожен згідно з своїм розумом і достатком. До Бродського в родичі я, звичайно, не набиваюсь, але зовсім прибіднюватись мені не доводиться, бо сам я, слово честі, не простого роду, і походимо ми, як моя дружина, дай їй боже здоров'я, каже,— теж не з кравців і не з шевців. От я собі гадав, що з дочками своїми не осоромлюсь. Чому, питаєте? Поперше, мене Господь благословив вродливими дочками. А вродливе обличчя — це ж ви самі кажете,— половина посагу. По-друге, я ж тепер, хвалити бога, не той Тев'є, що колись. Я можу дозволити собі вибрати для них найкращих женихів навіть у Єгупці. Чи не так? Але ж ми маємо бога на світі, господа всеблагого і милостивого, який являє свої великі чудеса і кидає мене в холод і в жар, угору і вниз. Він і каже мені: "Тев'є, не забивай собі голову дурницями, і нехай все ведеться, як велося!.." Тепер послухайте, що трапляється на цьому світі. І з ким? З небораком Тев'є.

Одне слово, навіщо довго розводитись? Ви, мабуть, пам'ятаєте, що мене недавно спіткало,— хай бог боронить усіх нас надалі від такого,— оту лиху пригоду з моїм родичем Менахем-Мендлом, побий його нечиста сила. Пам'ятаєте, як ми щасливо торгували в Єгупці золотими імперіалами і потивілівськими акціями,— моїм ворогам бажаю такі успіхи! Я тоді не тямився від горя, рвав на собі волосся. Гадав, що вже по всьому, кінець Тев'є, кінець молочарству!

— Дурню ти! — каже мені одного разу моя стара.— Годі журитися, горю цим не зарадиш! Ти тільки занапастиш себе — і край. Вважай, що розбійники напали на нас і пограбували... Піди краще,— каже вона,— до Анатівки, до м'ясника Лейзер-Волфа, він переказував, що ти йому дуже потрібний.

— А чого він хоче? Нащо я йому так терміново здався? Якщо він має на думці,— кажу,— вимантачити нашу муругу корову, то нехай краще візьме дрючка і виб'є з голови цю думку.

— Оввa! — відповідає мені вона.— Можна подумати, що ми маємо від цієї корови багато молока, сиру та масла?

— Не в цьому річ,— кажу.— По-перше, шкода віддавати на заріз боже створіння. У нас сказано в святій Біблії...

— Облиш Біблію, Тев'є! Цілий світ знає, що ти людина вчена. Послухайся мене, своєї жінки, піди до Лейзер-Волфа. Щочетверга, коли наша Цейтл приходить до нього в ятку по м'ясо, він їй спокою не дає: "Перекажи,— каже,— татові, щоб прийшов. Він мені дуже потрібний..."

Одне слово, треба, як то кажуть, іноді послухатись і жінки. Пішов я до Лейзер-Волфа в Анатівку, верст зо три від нас, і не застав його дома.

— Куди ж він пішов? — запитую у кирпатої тітки, що порається в хаті.

— У бойню,— відказує кирпата,— там ріжуть вола з самого ранку. Він, мабуть, уже скоро повернеться...

Я вирішив почекати. Тиняюсь по хаті, оглядаю Лейзер-Волфове хазяйство. Нівроку, дай боже всім моїм друзям таке добро: шафа, повна мідного посуду,— не купиш її навіть за сто п'ятдесят карбованців; самовар, і ще один самовар, і мідний таз, і ще один варшавський, і

кілька срібних свічників, і позолочені келихи та келишки, і ханукальний світильник14 з чистого срібла, і достобіса ще різного посуду і мотлоху. "Владико небесний! — думаю собі.— Коли вже я дочекаюсь такого добра у моїх дочок, нехай здорові будуть!.. Ну й щастить же м'ясникові! Мало того, що він такий багатий і має тільки двох дочок, до того ж заміжніх, то ще лишився вдівцем!.."

Нарешті Господь змилувався, відчиняються двері, і входить Лейзер-Волф, сповнений гніву Й люті на різника. Той, каже, зарізав його без ножа, забракував вола, могутнього, як дуб, схопила б його холера. Через дрібничку заборонив вола до продажу, знайшов прищик па легенях, малесенький, з шпилькову головку завбільшки, щоб він здох!

— Доброго здоров'я, реб Тев'є,— звертається він до мене,— що поробляєте?

— Що я можу поробляти,— кажу,— робиш і робиш, і все ще ні до чого не доробився, сказано-бо в святому письмі: "Ні жала твого, ні меду твого!" — ні тобі грошей, ані здоров'я, ні життя, ані радості.

— Гріх так казати, реб Тев'є,— озивається він до мене.— Порівнюючи з тим, що було колись, ви ж тепер, ніврроку, багатій.

— Того, що мені бракує,— кажу,— до багатства, яке, ви вважаєте, є в мене, було б добре нам мати вдвох... Але нічого, хвалити бога за те, що є. У талмуді сказано: "Аскакурдо демасканто декирпато десвинято..."15 А сам думаю: "Щоб ти так дихав, м'ясницька пико, коли є таке в талмуді!!!"

— Ви,— звертається він до мене,— завжди з своїм талмудом. Добре вам, реб Тев'є, що ви розумієтесь на дрібних літерах. Але навіщо нам вченість премудрості, поговоримо краще про наше діло. Сідайте, реб Тев'є,— каже він і гукає на кухню: — Чаю! — І неначе з-під землі з'являється кирпата баба, хапає самовар, як чорт цигана, та вибігає з

ним на кухню.— Тепер,— звертається він до мене,— коли ми лишилися тут самі, віч-на-віч, можемо говорити про діло. Справа,— каже він,— ось у чому: я з вами, реб Тев'є, давно хотів поговорити, я вже переказував з вашою дочкою, кілька разів просив, щоб ви потрудились прийти до мене. Розумієте, мені впала в око...

— Знаю,— кажу,— що вам впала в око... Але даремна ваша праця, нічого не вийде, реб Лейзер-Волф, нічого не вийде.

— Чого це так? — озивається він до мене і дивиться на мене трохи перелякано.

— Отак,— кажу,— я можу заждати. Ще маю час, річка не зайнялась, не горить!

— Навіщо вам ждати,— каже він,— коли можна домовитись тепер-таки?

— Це, по-перше,— веду я далі,— а по-друге,— кажу,— просто жаль боже створіння.

— Подивіться на нього, що він з себе корчить,— регочучи, каже Лейаер-Волф,— можна подумати, що вона у вас єдина! Мені здається, їх у вас, нівроку, є досить, реб Тев'є!..

— То нехай і надалі будуть,— кажу,— а хто заздрить, той нехай сам нічого не має...

— Заздрить? Які там заздрощі? Навпаки,— каже він,— саме тому, що вони такі вдалі, саме тому я хочу, розумієте чи ні? Не забувайте тільки, реб Тев'є, яку користь ви матимете від цього!

— Авжеж, авжеж,— кажу,— від вашої ласки, реб Лейзер-Волф, голова може попухнути: взимку снігу не випросиш, це ми знаємо вже давно...

— Ет! — озивається він до мене солоденько.— Що ви рівняєте, реб Тев'є, старі часи до теперішніх? Колись було одне, а тепер зовсім інше; адже ми стаємо родичами, га?

— Що це за родичання? — кажу я.

— Авжеж,— каже він,— породичаємось.

— Пробачте, реб Лейзер-Волф,— озиваюсь я до нього,— про що ми говоримо?

— Будь ласка,— каже він,— реб Тев'є, скажіть ви, про що ми говоримо?

— Як то,— кажу,— ми говоримо про мою муругу корову, яку ви хочете у мене купити.

— Ха-ха-ха! — захлинається він від сміху.— Нічого собі корова, та ще муруга, ха-ха-ха!

— А що ж ви маєте на увазі, реб Лейзер-Волф? Будь ласка, скажіть, я теж хочу сміятися.

— Вашу дочку,— озивається він до мене,— про вашу Цейтл говоримо ми весь час! Ви ж знаєте, реб Тев'є, що я, хай вас бог боронить від такого лиха, лишився вдівцем. Я собі й подумав, навіщо мені шукати щастя десь на чужині, мати мороку із свахами, шахраями, пройдисвітами. Чи не краще, коли ми тут обидва на місці? Я знаю вас, ви знаєте мене. Товар мені теж подобається. Я бачу її щочетверга у себе в ятці, кілька разів говорив з нею, видно, нічого, сумирна. А я сам, нівроку,

як бачите, хазяїн не з останніх, маю власну хату, кілька крамничок і хазяйствечко, як бачите, дякувати богові, трохи шкір на горищі і трохи грошей у скрині. Навіщо нам, реб Тев'є, мудрити, крутити? Краще вдаримо по руках, раз, два, три. Розумієте чи ні?..

Одне слово, тільки-но він мені це сказав, я занімів, як буває з людиною, коли їй раптом переказують радісну звістку. Спочатку в мене навіть промайнула думка: "Лейзер-Волф... Цейтл... У нього вже такі діти, як вона". Але одразу ж я сам себе спинив: "Що ти-бо, таке щастя! Таке щастя! Адже їй буде добре, краще, ніж будь-кому на світі! Ну, а те, що він скупердяга, то за теперішніх часів це навіть похвально, як то кажуть: "Своя сорочка ближча",— коли хто добрий до інших, то він поганий до себе. Кепсько тільки, що він неук... Та хіба всі можуть бути книжниками? Мало є багатіїв, поважних людей в Анатівці, Мазепівці і навіть у Єгупці, які не вміють замість підпису навіть закарлючку поставити на папері. Проте дивіться, яку вони пошану мають від людей повсюди! Недарма сказано в Біблії: "Коли нема муки, нема й науки",— тобто наука лежить у скрині, а мудрість — у кишені...

— Ну, реб Тев'є,— озивається він до мене,— чого ви мовчите?

— А чого мені галасувати,— кажу я, немовбито вагаючись.— Це, розумієте, реб Лейзер-Волф, така справа, що її треба добре обміркувати з усіх боків. Вона ж у мене старша дочка!

— Саме тому,— каже він,— саме тому, що вона старша у вас. Потім ви вже, з божої ласки, зможете видати заміж другу дочку, а згодом і третю, розумієте чи ні?

— Амінь, і вам те ж саме бажаю! — кажу я.— Видати заміж — невелика мудрість, аби Всевишній прислав кожній її судженого...

— Ні,— каже він,— не це я маю на увазі, реб Тев'є. Я маю на увазі зовсім інше. Адже посагу, хвалити бога, для вашої Цейтл вам уже не

треба, і одягти її до весілля, справити все, що дівчині потрібно,— я беру на себе. Та й вам,— каже він,— дещо перепаде в гаманець.

— Фе,— кажу я йому.— Ви розмовляєте, пробачте мені, як на базарі! Як то "перепаде в гаманець"? Фе! Моя Цейтл, крий боже, не така, щоб я її продавав за гроші. Фе, фе!

— Якщо фе, то фе,— відказує він.— Я хотів, щоб було якнайкраще, але коли ви кажете фе, то нехай буде фе! Коли вам любо, то й мені мило. Головне,— каже він,— не зволікати. Я хочу, щоб негайно-таки була, як то кажуть, господиня в хаті. Розумієте чи ні?..

— Будь ласка,— кажу,— я не заперечую, але ж треба переговорити з моєю дружиною. В таких справах її слово багато що важить. Це ж не жарт, як у Біблії сказано: "Рахіль оплакує синів своїх",— мати не п'яте колесо до воза. Ну, а крім того,— кажу,— саму Цейтл теж треба спитати. Як то кажуть: усіх родичів запросили на весілля, тільки нареченого залишили вдома...

— Пусте,— каже він.— Запитувати? Оповістити треба, реб Тев'є, прийти додому й оповістити, мовляв, так і так, повести до шлюбу, раз-два — і могорич!

— Не кажіть цього,— озиваюсь я,— не кажіть цього, реб Лейзер-Волф. Дівчина, крий боже, не вдова.

— Звісно,— каже він,— дівчина — це не вдова. Саме тому треба заздалегідь усе обговорити; розумієте, весільне вбрання, те, се, п'яте, десяте... А тим часом, може, ми, реб Тев'є, візьмемо по чарці, га? Так чи ні?

— Будь ласка,— кажу я,— чом ні? Сварка сваркою, а чарка чаркою. З цього приводу добре сказано у нас в талмуді...— І втелющую один

уривок і другий, та не з талмуда зовсім, а з "Пісні пісень" чи пасхального казання...

Одне слово, хильнули ми по чарці отого гіркого зілля як годиться. Кирпата тітка тим часом принесла самовар, і ми ще випили по склянці пуншу, провели час дуже весело, погомоніли, набалакались про сватання, те, се і знову-таки про сватання.

— Хіба ви уявляєте собі, реб Лейзер-Волф,— кажу я,— що то за брильянт?

— Я знаю,— каже він,— вірте мені, що знаю. Якби не знав, я б і не починав.

І отак ми розмовляємо ввесь час. Я кричу:

— Брильянт, діамант! Щоб ви хоч її шанували, не виказували вдачі м'ясника...

А він:

— Не бійтеся, реб Тев'є, те, що вона їстиме у мене в будні, вона у вас не їла на свято...

— Дурниці,— кажу я,— їсти, хіба це головне? Багатій не їсть червінців, а бідняк не їсть камінців. Ви проста людина і не розумієте, як треба її шанувати. Яка вона хазяйка! Які калачі випікає, яку рибу готує, реб Лейзер-Волф! Її рибу покуштувати — це заслужити треба...

А він знову:

— Реб Тев'є, ви, пробачте мені, вже видихнулись, реб Тев'є, ви людей не знаєте, реб Тев'є, ви мене не знаєте...

А я своєї:

— Покласти на одну тарілку терезів золото, а на другу Цейтл... Чуєте, реб Лейзер-Волф, навіть якби ви мали своїх двісті тисяч, ви теж не варті її мізинця!..

А він:

— Повірте мені, реб Тев'є, ви великий дурень, хоч віком ви старший від мене!..

Одне слово, ми, очевидно, довгенько галасували і добре хильнули, бо коли я прийшов додому, було вже досить пізно і ноги мене не слухались... Моя дружина, дай їй боже здоров'я, зразу побачила, що я хильнув, і добре нам'яла мені чуба.

— Цить, не гнівайся, Голдо! — кажу я до неї весело, і мені хочеться аж танцювати.— Не галасуй, серце моє, нас треба поздоровити! Мазл-тов!16

— Ой лишенько,— каже вона,— пропала вже муруга корова! Продав її Лейзер-Волфові?

— Ще гірше,— кажу.

— Виміняв її,— каже вона,— на іншу? Обдурив бідолаху Лейзер-Волфа?

— Ще гірше,— кажу я.

— Говори по-людськи,— гримнула вона.— Диви-но, кожне слово доводиться витягати з нього, мов обценьками!

— Мазл-тов тобі, Голдо,— кажу я ще раз.— Мазл-тов нам обом, наша Цейтл заручена!

— Я бачу,— каже вона,— ти добре налигався. Верзеш щось несусвітне! Ти, видно, вихилив добру чарчину?..

— Чарку,— кажу я,— ми з Лейзер-Волфом хильнули, і по склянці пуншу ми з ним теж випили, але я ще при повному розумі. Отже, знай, Голдо-серце, що наша Цейтл у добрий і щасливий час стала нареченою самого Лейзер-Волфа!

І я їй переказав геть усе з початку до кінця, що, і як, і коли,— все, що ми говорили, не проминувши ні слова.

— Чуєш, Тев'є,— озивається до мене моя жінка,— хай мені так бог допоможе у всьому, як святу істину кажу. Серце мені віщувало, що Лейзер-Волф кликав тебе недаремно. Я тільки боялась про це думати, може, не доведи господи, з цього нічого не вийде. Дякую тобі, боже любий, дякую тобі, батьку наш небесний. Щоб це було в щасливий час, щоб вона дожила з ним до старості у багатстві й пошані. Бо ж Фрумі-Сурі,— нехай їй легко тикнеться на тому світі,— не дуже щасливо жилося з ним: вона, нехай простить мені і не проти ночі будь сказано, була в'їдлива жінка, ні з ким не могла бути в ладах, зовсім не те, що наша Цейтл. Дякую тобі, дякую тобі, господи! Ну, Тев'є, що я тобі говорила, дурненький? Чи ж варт людині журитися? Коли судилося, то щастя само приходить до тебе в хату...

— Авжеж,— кажу я,— у Біблії недвозначно сказано...

— Нащо мені твоя Біблія? — каже вона.— Слід готуватися до весілля. Насамперед треба подати Лейзер-Волфові список того, що потрібно Цейтл до весілля. Про виправу, звичайно, нема чого і казати. Адже ж у неї нічого нема з білизни, навіть панчіх немає. А тепер,— каже,— вбрання: одне шовкове до шлюбу, одне вовняне на літо і друге на зиму,

та ще кілька суконь і спідниць нижніх; і пальта,— каже вона,— я хочу, щоб вона мала аж два: один бурнус з котячого хутра на будні і одну шубу гарну, лисячу, на свято. Ну, крім того, ще чобітки на корках, корсет, рукавички, носові хусточки, парасольку і все інше, що за теперішніх часів потрібне дівчині...

— Звідки це взялось у тебе,— кажу,— Голдо-серце, що ти знаєш про все це ганчір'я?

— А що,— каже вона,— я хіба не була серед людей? Чи не бачила хіба у нас в Касрилівці, як люди вдягаються? Ти пусти мене, я вже сама з ним про все домовлюсь. Нічого,— каже вона,— Лейзер-Волф багатій, він, мабуть, і сам не схоче, щоб цілий світ сміявся з нього. Якщо вже їсти свинину, то наїстися досхочу17, щоб губи були масні...

Одне слово, ми отак гомоніли аж до самого світанку.

— Збери-но,— кажу,— жінко, сир і масло, і я поїду тим часом до Бойберика. Все це дуже добре, але діло,— кажу,— не можна забувати. Як то кажуть: і цей світ забувати не слід.

І рано-вранці, тільки-но почало розвиднятись, я запріг коня та подався до Бойберика. Приїхав до Бойберика на базар — ага! (Хіба є якісь секрети у нас?!) Всі вже знають і поздоровляють мене на кожному кроці:

— Мазл-тов вам, реб Тев'є! Коли, Господь дасть, буде весілля?

— Щасти боже й вам,— кажу.— Виходить, як то кажуть, тато ще не народився, а вже син виріс на даху...

— Дурниці,— кажуть вони,— вам нічого не допоможе, реб Тев'є. Чарку мусите поставити. Нівроку, таке щастя, мішок золота!

— Золото зникає,— кажу,— а мішок лишається. Проте,— кажу,— не слід бути свинею, цуратися товариства не можна. Ось,— кажу,— покінчу всі оправи з моїми єгупецькими хазяїнами, тоді буде і чарка, і закуска. Один тільки раз живеш на світі, як сказано: "Радій і веселися!" — гуляй, голото!..

Одне слово, упоравши свої справи, як завжди, швидко й легко, я запросив приятелів, і ми випили по чарці, побажали один одному всього найкращого, як ведеться, потім я сів на воза і подався напідпитку, веселий і радісний, додому. Їду собі отак лісом, було це влітку, сонце пече, а в лісі тінь від дерев, сосни пахнуть — благодать... Я розлігся паном на візку, попустив віжки своїй кобилі, мовляв, іди вже, будь ласка, сама, дорога тобі добре відома... І починаю виспівувати вголос уривки із святкових молитов, бо настрій у мене святковий. Дивлюся вгору, у небо, а думки, думки мої плутаються тут, на землі.

"Небеса небесам",— вони створені для бога, "а землю" — грішну землю,— думаю собі,— він віддав "синам Адама" — людям, щоб ті бились головою об стіну, чубилися за посаду синагогального старости та інші почесті. "Не мерці славитимуть бога",— чорта пухлого розуміють вони, як треба славити бога за блага, які він дає їм... "А ми"...— Але ж ми, біднота, коли маємо хоч би один щасливий день, ми славимо бога і кажемо: "Злюбив",— люблю Всевишнього, бо він прислухається до мого голосу й благання, жаліє мене, коли мене оточують з усіх боків злидні, скрута, горе, напасті: то здохне корова посеред білого дня, то принесе лиха година небораку родича, як от Менахем-Мендла з Єгупця, який забирає останню копійку, і вже думаєш "у хвилину розпуки", що кінець світу, "всі люди облудні",— ніде на світі немає правди. Що робить Господь бог? Він подає Лейзер-Волфові думку, щоб той посватався до моєї Цейтл, не правлячи ні посагу, ні вбрання. Через те кажу знову і знову: "Славлю тебе",— дякую тобі, боже, що ти зглянувся на Тев'є, прийшов йому на допомогу, подбав, щоб я мав невеличку втіху від моєї дитини... Коли я прийду до неї в гості, то, бог дасть, побачу її господинею на всьому готовому, шафи, повні білизни, буфет, повний пасхального смальцю й варення, подвір'я, повне курей, гусей і качок...

Раптом моя кобила розігналася стрімголов з гори, і, перш ніж я встиг підвести голову та подивитись, що сталося, я лежав уже на землі з усіма порожніми глечиками та горнятками, а візок на мені. Насилу-силу, з превеликими труднощами викараскався я, побитий, пом'ятий, і вилив увесь свій гнів на кобилу.

— А бий тебе сила божа! Хто тебе просив, неборако, показати свою спритність і довести, що ти вмієш мчати стрімголов з гори? Ти ж мене мало не вбила на смерть, сатано!

І я почастував її батогом скільки влізло. Кобила, мабуть, сама зрозуміла, що завинила переді мною, і стояла, опустивши голову, з винуватим виглядом.

— Щоб тобі повилазило! — кажу я їй, піднімаю візок, складаю посуд і їду далі. "Погана прикмета,— міркую собі.— Чи не сталося часом вдома якесь нове лихо?.."

Так воно й було. Проїхав ще версти зо дві, був уже недалеко від дому, раптом бачу, шляхом наближається до мене людина в образі жінки. Під'їжджаю ближче, придивляюся: Цейтл!.. Не знаю чому, але серце мені закалатало в грудях, коли я її побачив. Скочивши з воза, підбігаю до неї:

— Цейтл, це ти? Що ти тут робиш?

А вона падає мені на шию з плачем.

— Господь з тобою,— кажу,— дитино моя, чого ти плачеш?

— Ой,— каже вона,— тату, татоньку!..— і вмивається сльозами.

Мені потемніло в очах, затремтіли руки й ноги.

— Що з тобою, доню, що трапилось? — запитую я, беру її за руку, заспокоюю, обіймаю, цілую її, а вона не заспокоюється.

— Тату, татоньку, любий, дорогий,— благає вона,— раз на три дні шматок хліба їстиму, згляньсь,— каже,— на мої молоді літа!..— і захлинається від плачу, не може й слова вимовити.

"Ой лишенько,— думаю собі,— я вже здогадуюсь, у чім річ! Вража сила понесла мене до Бойберика!"

— Навіщо плакати,— кажу я їй, гладячи її по голові,— дурненька, навіщо плакати? Ні — так ні,— кажу,— не хочеш, не треба. Тобі силоміць ніхто не почепить горба на спину. Ми хотіли,— кажу,— твого добра, вважали, що так буде краще. Ну, а коли це тобі не до душі, що поробиш? Мабуть,— кажу,— не судилося...

— Спасибі тобі, тату,— каже вона,— дай тобі боже дожити до глибокої старості,— і знову падає мені на шию, і знову починає мене цілувати й плакати, вмиватися сльозами.

— Та годі-бо вже рюмсати,— кажу,— "суєта суєт",— вареники їсти теж набридає. Сідай,— кажу,— і поїдемо додому. Мама там, мабуть, хвилюється, думає вже бозна-що.

Одне слово, ми обоє посідали на воза, і я почав її заспокоювати, всіляко розважати.

— Справа така,— кажу,— ми, крий боже, нічого лихого не мали на думці. Бог тому свідок, він знає всю правду, ми хотіли, як то кажуть, забезпечити дитину, щоб не знала нужди. А коли нічого не виходить, то, мабуть,— кажу,— така воля божа. Не судилося тобі, доню моя, прийти на все готове, стати господинею такого добра, а нам дочекатися хоч невеличкої радості на старості літ за нашу тяжку працю... День і ніч у

ярмі, жодного просвітку, жодної щасливої хвилини, тільки злидні, тільки убозтво, тільки лихо, куди не глянь!..

— Ой тату,— каже вона мені знову з плачем,— піду в служниці, глину міситиму, землю копатиму!..

— Чого ти плачеш, дурна дівчинко,— кажу я їй.— Хіба я тобі, дурненька, за щось дорікаю? Просто,— кажу,— тяжко і гірко на серці, через те й виливаю свою журбу-печаль, веду розмову з ним, з владикою небесним, про те, як він править мною. Він,— кажу,— всеблагий отець, жаліє мене, гарно повівся зі мною, хай мені простить за такі слова,— кажу,— поквитався зі мною, як з пасинком, і хоч ґвалт кричи! Але, мабуть,— кажу,— так воно, певно, мусить бути. Війна небі, високо, а ми, — кажу,— тут глибоко-глибоко в землі. Отож мусимо казати, що він правий і його вирок правдивий. Бо, з другого боку, хіба я не великий дурень? Чого галасую? Чого лементую? Що я, маленький хробачок, який плазує тут по землі, важу проти бога, щоб хизуватися перед ним своїм дурним розумом і давати йому поради, як правити божим світом? Певно, коли він велить так, воно мусить бути саме так, і скаргами нічого не досягнеш. Сорок днів,— кажу,— так написано в наших святих книгах,— сорок днів перед тим, як дитина зароджується у череві матері, приходить ангел і вигукує: "Дочка раба божого най..." — нехай Тев'єва дочка візьме сина такого-то і такого-то, а м'ясник Лейзер-Волф хай потурбується і поїде десь-інде шукати жінку свого стану. Його рівня від нього не втече. А тобі,— кажу,— нехай бог пошле твого судженого, аби було щось путнє, і якнайшвидше. Амінь, хай справдиться його воля,— кажу.— Щоб хоч мати твоя не дуже гримала. Вона вже дасть мені перцю з маком!..

Одне слово, приїхали ми додому, я випріг кобилу і сів коло хати на траву дати собі раду, придумати для моєї жінки щось із "Тисячі і однієї ночі", аби здихатися лиха. Сутеніє, сонце сідає, повітря тепле, жаби в далечині кумкають; кобила моя, стриножена, скубе травичку; корівчини щойно прийшли з череди, стоять над цеберками і чекають, щоб їх видоїли; трава в усій окрузі пахне — рай земний, та й годі! Сиджу собі

отак, оглядаю це все і міркую при цьому, як мудро створив Господь бог свій світ, де кожне створіння, починаючи від людини і аж до тварини, заробляє собі на хліб. На дурничку нічого нема! Ти, корово, хочеш жувати — йди, тебе видоять, давай молоко, годуй бідняка з його жінкою і дітьми! Ти, конику, хочеш набити пельку — біжи щоразу з глечиками до Бойберика і назад! Так само й ти, людино, хочеш мати шматок хліба — йди працювати, дій корів, тягай глечики, збивай масло, готуй сир, запрягай коня і чвалай щоранку до Бойберика на дачі, схиляйся перед єгупецькими багачами, усміхайся їм, підлещуйся, стелися кожному під ноги, щоб вони були задоволені, пильнуй, щоб, боронь боже, не зачепити їхнього гонору!.. Тож лишається питання: "Чим відрізняється?.." — чому існує така різниця? Де сказано, що Тев'є мусить тяжко працювати для них, прокидатися рано-вранці, коли ще сам бог спить. І заради чого? Заради того, щоб вони до кави мали на сніданок свіжий сир і масло? Де сказано, що я повинен жили з себе висотувати, щоб заробити на рідкий крупник, на куліш з картоплею, а вони, оті єгупецькі багатії, мають розкошувати на дачах, за холодну воду не беручись, об'їдатися смаженими качками, смачними книшами, млинцями й вергунами? Хіба я не така ж людина, як вони? Чи не було б справедливо, слово честі, щоб Тев'є теж хоч раз виїхав улітку на дачу? Ви, може, спитаєте, де братимуть сир і масло? Хто доїтиме корів? Таки вони, єгупецькі аристократи... І я сам регочуся, дійшовши до такої чудернацької думки, як кажуть у приказці: коли дурнів слухали б вуха господні, то був би світ не такий, як сьогодні...

— Добривечір, реб Тев'є!— чую я раптом, як хтось мене називає на ім'я.

Повертаюсь, дивлюся — знайомий: Мотл-жилетник, кравчук з Анатівки.

— Доброго здоров'я,— кажу,— про вовка помовка. Сідай, Мотл, на божій землі,— кажу.— Як це ти раптом опинився тут?

— Як я прийшов? Ногами,— відповідає він, сідає коло мене на траву і дивиться туди, де мої дівчата пораються біля глечиків та біля горнят.— Я давно вже збираюсь до вас, реб Тев'є,— каже він,— але все часу не маю; одну роботу кінчиш, другу береш. Я тепер сам собі кравець. Роботи, хвалити бога, досить, у всіх кравців тепер роботи повно. Цього літа у нас сезон весіль: Берл гугнявий справляє весілля, Йосел-паливода справляє весілля, Мендл-заїка справляє весілля, Яків язикатий справляє весілля, Мойше-горлань справляє весілля, Меїр-кропива справляє весілля, Хаїм-лошак справляє весілля і навіть удова Тригубиха теж справляє весілля!

— Усі на світі,— кажу,— справляють весілля, тільки я один нещасливий. Мабуть, не заслужив у бога...

— Ні,— озивається він до мене і дивиться туди, де дівчата пораються,— ви помиляєтесь, реб Тев'є; якби тільки схотіли, ви б теж тепер були близькі до весілля. Це залежить тільки від вас...

— А саме,— кажу,— яким чином? Може, маєш нареченого для моєї Цейтл?

— Ви вгадали! — каже він.

— Хоча б пристойний жених? — питаю і думаю собі: "Ото буде цікаво, якщо він має на увазі м'ясника Лейзер-Волфа!.."

— Наче для неї покроєно! — відповідає він мені кравецькою мовою і дивиться все туди, де пораються мої дівчата.

— Звідки родом, цікаво знати, твій жених? — запитую я в нього.— З яких країв? Якщо від нього тхне м'ясною крамницею,— кажу,— я навіть слухати не хочу ані дивитись!

— Боронь боже,— каже Мотл,— він ніколи і близько не стояв коло м'ясної крамниці! Ви знаєте його, реб Тев'є, дуже добре!..

— Він,— питаю,— хоч рівня для нас?

— Ще яка рівня,— каже Мотл,— рівніше не може бути: це, як то кажуть, скроєно і пошито!..

— Хто ж він такий, твій жених? — питаю.— Цікаво послухати.

— Хто жених? — повторює він і дивиться все туди, до дівчат.— Жених, розумієте, реб Тев'є, таки я сам...

Тільки-но він мені це вимовив, я, наче ошпарений окропом, схопився з трави, а він за мною. І отак ми стали один проти одного, мов ті півні.

— Чи ти збожеволів,— кажу до нього,— чи ти просто так з глузду з'їхав? Ти сам сватальник, сам кум і сам жених, тобто на своєму весіллі із своїми музиками! Я ще ніде такого ніколи не чув, щоб парубок сам сватався!

— Те, що ви кажете, реб Тев'є,— озивається він до мене,— ніби я божевільний, то нехай наші вороги божеволіють. Я ще, можете мені повірити, при повному розумі. Не треба,— каже,— бути божевільним, щоб хотіти вашу Цейтл. Ось вам доказ: Лейзер-Волф — найбільший багатій у нашому місті — теж хотів її взяти без копійки посагу. Ви думаєте, це секрет? Все містечко вже знає!.. А те, що ви кажете: "Сам, без сватів",— то я дивуюсь вам: ви ж, реб Тев'є, людина, котрій, нівроку, пальця в рота не треба класти,— відкусите... Але навіщо довго розпатякувати? Справа,— каже він,— така: я і ваша дочка Цейтл давно, ще понад рік тому, дали одне одному слово, що ми поберемось...

Коли б хто мені загнав ножа в серце, було б приємніше, ніж чути оці слова. По-перше, куди йому, кравцеві Мотлу, бути зятем Тев'є? По-друге, що це за балачки: вони дали одне одному слово, що поберуться?

— Ну, а я де? — озиваюся до нього.— Чи можу й я своє слово сказати з приводу моєї дитини, чи мене вже зовсім не питаються?

— Боронь боже,— вигукує він,— саме для цього я й прийшов до вас переговорити, як тільки почув, що Лейзер-Волф сватається до вашої дочки, котру я вже понад рік люблю...

— От ще скаже,— озиваюсь я.— Коли Тев'є має дочку Цейтл, а тебе звуть Мотл-жилетник і ти кравцюєш, то чому ж ти маєш її ненавидіти?

— Ні,— каже він,— не це я маю на оці. Я маю на оці зовсім інше. Я вам хотів розказати, що я кохаю вашу дочку, і ваша дочка мене кохає; вже понад рік, як ми дали одне одному слово. Уже кілька разів,— каже він,— я збирався з вами переговорити, але все відкладав на пізніше, поки зберу кілька карбованців, стягнуся на машину, а потім ще приодягнусь як годиться, бо кожне ледащо має тепер по два костюми і по кілька жилетів...

— Тьху на вашу голову,— озиваюсь до нього,— з вашим дитячим розумом! А що ви робитимете після шлюбу,— покладете зуби на полицю і з голоду помиратимете чи, може, годуватимеш свою жінку жилетами?

— Е,— відповідає він,— мене, реб Тев'є, дивує, що ви таке кажете! Мені здається, що коли ви одружувались, ви теж, мабуть, власного палацу тоді ще не мали. Проте, як бачите... Одно з двох, що буде з усіма, те буде і зі мною... А крім того, у мене ж ремесло в руках...

Одне слово, чого тут довго розводитись? Він мене умовив, бо навіщо нам себе дурити: як справді одружуються інші бідняки? Якби всі хотіли зважати на такі речі, то ніхто з людей нашого стану ніколи не міг би

одружитись... Мене тільки дратувало, і я не міг ніяк зрозуміти ось чого: вони самі дали одне одному слово! Що це на світі робиться? Парубок зустрічається з дівчиною і каже їй: "Дамо одне одному слово, що поберемось". Зовсім занедбано звичаї предків!.. Та коли я глянув на мого Мотла, як ото він стоїть із серйозним наміром, без будь-яких хитрощів, опустивши голову, наче грішна людина, я собі подумав: "Поміркуймо спокійно і без запалу. Чого я кирпу гну, чим хизуюсь? Шляхетним походженням? А хто я такий: онук святого рабина, чи, сказати б, багатий посаг даю моїй дочці, чи виправу, прости господи?.. Мотл-жилетник, щоправда, таки кравець, але він досить порядний парубійко, працьовитий хлопець, може прогодувати жінку, а до того чесна людина. То що я маю проти нього? Тев'є,— кажу я сам собі,— не строй з себе дурня, дай згоду. Як у письмі сказано: "Дарую тобі..." — нехай буде в щасливий час!.. Ну, гаразд, але що робити з моєю старою? Вона ж мені такого заспіває, що хоч із хати тікай! Як втовкмачити їй, що саме так буде найкраще для Цейтл?

— Знаєш, що я тобі скажу, Мотл,— звертаюсь я до жениха,— ти йди собі додому, а я тим часом тут уладнаю все, що треба, перебалакаю з тим, з іншим, як у наших книгах сказано: "А випивка згідно з законом",— все мусить бути обмірковане заздалегідь. Бог дасть, завтра, якщо ти до того часу не передумаєш, ми, мабуть, побачимось...

— Передумаю? — озивається він до мене.— Я передумаю? Щоб я не дожив зрушити з цього місця, щоб мене побила лиха година!..

— Навіщо тобі присягатися,— кажу я йому,— коли я тобі вірю і без цього? Іди собі на здоров'я,— кажу,— на добраніч, і нехай тобі сняться гарні сни...

Сам я теж ліг спати, але сон мене не бере: голова мало не розвалюється, обмірковую і такий план, і інший, аж поки на думку не спав мені добрячий план. Який план, хочете знати? Ось послухайте, як Тев'є викручується із скрутного становища.

Одне слово, опівночі, коли всі в хаті міцно спали — той хропів, той висвистував, я раптом як заволаю несамовито: "Ґвалт! Ґвалт! Ґвалт!" Зрозуміла річ, що на мій лемент усі в хаті прокинулись. І раніше від усіх Голда.

— Господь з тобою, Тев'є,— каже вона мені і торсає щосили,— прокинься! Що з тобою? Чого ти так лементуєш?..

Я розплющую очі, оглядаюсь навколо, нібито шукаю когось, і озиваюсь тремтячим голосом:

— Де вона?

— Хто вона? Кого ти шукаєш?

— Фруму-Суру,— кажу я,— Фрума-Сура Лейзер-Волфова оце тільки стояла тут.

— Ти мариш,— відказує мені моя жінка,— Господь з тобою, Тев'є! Фрума-Сура Лейзер-Волфова, хай царствує, давно вже на тому світі!..

— Знаю,— кажу,— що вона померла. А все-таки вона щойно була тут, біля мого ліжка, розмовляла зі мною. Вона мене взяла,— кажу,— за горло, хотіла задушити!..

— Господь з тобою, Тев'є, що ти белькочеш?! — каже мені моя жінка. — Тобі, мабуть, приснився сон. Сплюнь тричі і розкажи мені, що тобі приснилося, а я все витлумачу на добре.

— Дай тобі боже багато здоров'я, Голдо,— кажу я,— що ти мене розбудила, бо інакше я б з переляку помер. Дай мені ковток води, і я тобі розкажу весь сон, що мені приснився. Але прошу тебе, Голдо, щоб ти не лякалася і не думала бозна-що. У наших святих книгах сказано, що тільки три частини сну інколи здійснюються, а решта це дурниці, брехня

і неправда, вигадки і бабські байки... Насамперед,— кажу,— мені приснилося, що в нас бенкет,— не знаю, чи заручини, чи весілля. Людей сила-силенна, чоловіки і жінки, рабин з кантором, не кажучи вже про музик... Аж ось відчиняються двері і входить твоя бабка Цейтл, царство їй небесне...

Почувши про бабку Цейтл, моя жінка аж змертвіла з остраху і каже мені:

— Яка вона на виду і в що вона була одягнена?

— Вигляд у неї,— кажу,— дай боже такий усім моїм ворогам! Жовта, як віск, а вдягнена, звичайно, в біле, у саван... "Поздоровляю, мазл-тов! — озивається до мене бабка Цейтл.— Мені втішно, що ви вибрали для вашої Цейтл, яка зветься моїм ім'ям, такого порядного і пристойного жениха; його звуть Мотл-жилетник у пам'ять мого дядька Мотла. Хоч і кравець, проте він дуже чесна людина..."

— Звідки,— перебиває мене Голда,— взявся до нас кравець? У нашій сім'ї є вчителі, кантори, синагогальні служки, гробокопи і взагалі біднота, але, боронь боже, не кравці і не шевці...

— Тож не перебивай мене, Голдо,— кажу я їй,— мабуть, твоя бабка Цейтл знає краще за тебе... Почувши від бабки Цейтл такий мазл-тов, я озиваюсь до неї: "Що ви кажете, бабусю, хіба Цейтлин жених зветься Мотл і хіба він кравець? Адже всім відомо, що його ім'я Лейзер-Волф, а сам він м'ясник!.." — "Ні,— каже далі бабка Цейтл,— ні, Тев'є, жениха твоєї Цейтл звуть Мотл. Він кравець, і з ним вона доживе до старості, бог дасть, у багатстві і пошані..." — "Гаразд, бабусю,— кажу я їй знову,— але що ж робити з Лейзер-Волфом? Адже я оце тільки вчора дав йому слово!.." Тільки-но я вимовив ці слова, дивлюся — немає бабки Цейтл! На її місці стоїть Фрума-Сура Лейзер-Волфова і каже мені таке: "Реб Тев'є, я завжди мала вас за людину чесну, вчену. Як же воно сталося, що ви таке надумали: ви схотіли зробити з вашої дочки Цейтл мою

спадкоємницю, щоб вона сиділа в моїй хаті, носила мої ключі, ходила в моєму платті, вдягала мої коштовності, мої перли?" — "Чим я винний,— озиваюсь я до неї,— ваш Лейзер-Волф цього хотів..." — "Лейзер-Волф? — скрикнула вона.— Лейзер-Волф помре страшною смертю. А ваша Цейтл... Шкода бідолашної, реб Тев'є, жаль вашої дочки: більш, як три тижні, вона з ним не проживе. За три тижні я прийду до неї вночі, візьму її за горло отак..." І з цими словами,— кажу,— Фрума-Сура схопила мене за горло і почала душити так, що якби ти мене не розбудила, я був би тепер уже ген-ген далеко!

— Тьху, тьху, тьху! — спльовує моя дружина тричі.— На ліси дрімучі, на піски сипучі, на пустелі і болота, на сухі очерета, нехай іде з чадом та з димом, а нам і дітям нашим нехай не пошкодить!.. А щоб його, того м'ясника, горою підняло, щоб узяло та понесло поверх дерева разом з його кодлом. Хай він сказиться за найменший ніготь Мотла-жилетника. Мотл хоч і кравець, але ж він зветься ім'ям мого дядька Мотла, то він, мабуть, не з діда-прадіда кравець; і коли бабка Цейтл, хай царствує, потурбувалась і аж з того світу прийшла сюди поздоровити нас, побажати нам мазл-тов, то можемо сказати, нехай це буде в добрий щасливий час! Амінь навіки!

* * *

Одне слово, чого вам довго розказувати? Я, мабуть, міцніший від заліза, якщо тієї ночі, лежачи під ковдрою, не луснув зо сміху... "Благословенний Господь іже не сотворив мене жінкою",— баба лишається бабою... Зрозуміла річ, що другого дня у нас були заручини і таки незабаром після цього весілля. Подружжя, хвалити бога, живе собі щасливо: вія кравцює, ходить у Бойберику з однієї дачі на другу брати роботу, а вона день і ніч в ярмі, варить і пече, пере білизну, маже хату, воду носить. Насилу стягаються на шматок хліба. Якби я не приносив їм іноді трохи сиру й масла, іноді кілька копійок, було б зовсім погано. А поговоріть з нею, то вона каже, що їй, нівроку, добре, краще бути не може, аби, каже вона, її Мотл був здоровий... От і говоріть з теперішніми дітьми! Виходить, як я вже казав вам спочатку: "Дітей вирощував я і

викохував",— працюй, як віл, заради дітей, бийся, як риба об лід, "а вони зрадили мене" — кажуть, що тямлять краще за нас. Ні, кажіть собі, що хочете, теперішні діти занадто розумні!

Але мені здається, що сьогодні я вам морочу голову більш, ніж будь-коли. Не гнівайтесь на мене, бувайте здорові, і хай вам добре ведеться.

Годл

— Ви дивуєтесь, пане Шолом-Алейхем, що Тев'є давно не видно? Він, кажете, змарнів дуже, якось одразу, кажете, посивів? Ех-хе-хе! Коли б ви знали, скільки горя, скільки болю ховає в серці оцей Тев'є. Як там у нас написано: "Земля-бо єси і в землю відійдеш",— людина слабкіша за муху і міцніша від заліза... Таки справді, хоч пиши про мене книгу! Де тільки є якесь нещастя, лихо, напасть — воно мене ніяк не обмине. Звідки таке береться, не знаєте? Може, тому, що я з природи неприторенний дурень, який вірить кожному на чесне слово? Тев'є забуває, що наші мудреці наказували нам сотні разів: "Поважай його і стережись його",— по-нашому це означає: "Не вір собаці!.." Але що мені робити, питаю я вас, коли в мене така вдача? Я, як ви знаєте, ніколи не втрачаю надії і ніколи не скаржусь на того, хто живе вічно. Як він править світом, так воно і повинно бути. Бо спробуйте-но поскаржитись, хіба це вам допоможе? Адже ми кажемо в молитві: "Душа — твоя, і тіло тобі належить",— що ж знає людина, і чого вона варта? Я завжди з цього приводу сперечаюсь з моєю старою.

— Голдо,— кажу я,— ти грішиш. Є у нас притча...

— Нащо мені притча,— каже вона,— ми маємо дочку на виданні; а після цієї дочки є,— каже,— нівроку, ще дві дочки; а за цими двома — ще троє!..

— Пусте,— кажу,— Голдо! Наші мудреці і про це подбали. Є,— кажу, — і на це притча...

Та вона не хоче слухати:

— Дочки,— каже вона,— та ще дорослі, теж добра притча.

От і балакайте з бабою!

Одне слово, як ви бачите, в мене є, нівроку, товар на вибір, і навіть добрий товар, нічого бога гнівити, важко сказати, яка краща. Мені самому якось незручно хвалити своїх дітей, але ж я чую, що люди кажуть: "Красуні". І найвдаліша — старша, Годл звуть її; вона друга після Цейтл, тієї, що закохалась, якщо пам'ятаєте, у кравця. Та й вродлива ж, кажу я вам, друга дочка моя, Годл,— як це вам змалювати? Тільки, мабуть, словами з святого письма: "Бо прекрасна вона на виду", — сяє, мов рання зоря. І як на те, ще й голову має на плечах: пише і читає єврейською і російською мовами, а книжки... книжки ковтає, мов ті галушки. Ви ж, певно, запитаєте мене: звідки беруться книжки у Тев'євої дочки, коли батько її торгує лише сиром і маслом? Бачите, оце ж і я допитуюсь у них, в отих гарних парубків, які, вибачайте, не мають цілих штанів, а вчитися їм хочеться. Як ми кажемо в пасхальній молитві: "Всі ми мудрі",— всі хочуть учитися, "всі розумні",— всі мріють стати вченими. Спитайте їх: чого вчитись? Навіщо здалась їм ота вченість? Нехай би так кози знали, як у шкоду лізти! Зрештою, їх навіть нікуди і не пускають вчитися, як то кажуть: "Не простягай руки твоєї",— дзуськи... Проте, бачили б ви, ще як вчаться! І хто? Ремісницькі діти. З кравців, з шевців — бог мені свідок, що не брешу! Вирушають до Єгупця чи до Одеси, валяються по всіх горищах, їдять кольки і закушують болячками, цілими місяцями у вічі не бачать шматка м'яса, складаються по шість осіб на одну хлібину з оселедцем, і "радій на свято своє",— гуляй, голото!

Коротше кажучи, один із цієї "кумпанії" прибився до нашого кутка, якийсь неборака, живе недалеко від нашого села. Я ще знав його батька — набивав цигарки і був злидарем, нехай простить мені, сім днів на тиждень пухнув з голоду! Та не об цім зараз річ, бо коли мудрецю ребі Йоханану18 не соромно було чоботи латати, то цьому, напевне, личить,

щоб у нього був батько, який цигарки набиває. Дивує мене тільки ось що: чого тобі, злидареві, так кортить учитися? Правда, лиха година його не взяла, він має на плечах розумну толову, таки дуже розумну голову. Перчик зветься він, цей шибеник. У нього і вигляд, як у перчини. Побачили б ви його — жевжик, маленьке, чорняве, миршаве, але ж премудростей набрався достобіса, а язичок — вогонь і полум'я, сірка і порох.

Одного разу повертаюсь додому з Бойберика, здавши там трохи товару, цілий транспорт сиру, масла, сметани тощо. Сиджу собі, замисливши, як звичайно, думаю про справи небесні, про те й інше, про єгупецьких багатіїв, яким, нівроку, так щастить, так щастить, і про невдаху Тев'є з його шкапою, які все життя своє поневіряються, і ще про подібні речі. Надворі літо, сонце пече, мухи кусають, а навколо чудесний світ, великий, просторий, хоч здіймайся вгору і лети, випростайся і линь...

Раптом бачу — піщаним шляхом чимчикує парубок, тримаючи пакуночок під пахвою, упріва, ледве дихає.

— Гей, юначе, сідай,— кажу йому,— підвезу трохи. Однаково їду порожняком. Як воно там,— кажу,— у нас написано: "Коли зустрінеш осла, товариша свого, не залишай напризволяще",— ну, а людину й поготів...

Усміхнувся шибеник, але не примусив себе довго умовляти і сів на воза.

— Звідки,— кажу,— цікаво знати, чимчикує парубійко?

— З Єгупця.

— Які діла має,— кажу,— такий парубійко, як ти, в Єгупці?

— Такий парубійко, як я,— каже він,— складає екзамени.

— На кого,— кажу,— вчиться такий парубійко, як ти?

— Такий парубійко, як я,— каже він,— ще сам не знає, на кого він вчиться.

— Коли так,— кажу,— чого ж такий парубійко, як ти, морочить собі даремно голову?

— Не турбуйтесь, реб Тев'є, такий парубійко, як я,— каже він,— вже знає, що йому робити.

— Скажи-но мені,— допитуюсь далі,— якщо вже я тобі знайомий, хто ж ти такий, цікаво знати?

— Хто я такий? Я,— каже він,— людина.

— Бачу,— кажу,— що не осел. Я хочу знати, чий ти?

— Чий,— каже він,— можу бути? Я божий...

— Знаю,— кажу,— що божий, адже ж у нас написано: "Всіх звірів створив і всіх тварин..." Я маю на увазі, звідки ти родом,— чи ти з наших, чи, може, з Литви?

— Рід мій походить від Адама, а сам я,— каже він,— тутешній, ви мене знаєте.

— Хто ж,— кажу,— твій батько? Хотілося б уже чути!

— Мого батька,— каже він,— звали Перчик.

— Тьху на твою голову! Навіщо було мене,— кажу,— так довго морочити? То ти, виходить, папіросника Перчика синок?

— То я,— каже він,— виходить, папіросника Перчика синок.

— І вчишся,— кажу,— в класах?

— І вчуся,— каже він,— у класах.

— Ну-ну, будь ласка,— кажу,— голодранці пішли в танці, а голобокі в скоки. Скажи-но мені, золотко моє, з чого, наприклад, ти живеш, цікаво послухати.

— З того,— каже він,— що їм.

— Ага,— кажу,— дуже добре. Що ж ти їси?

— Все,— каже,— що мені дають.

— Я розумію,— кажу,— що ти не перебендя: коли є що їсти, то їси, а коли нічого їсти, ти закушуєш губою і лягаєш спати голодний. І все це задля того, щоб учитися в класах. Рівняєшся,— кажу,— на єгупецьких багатіїв, як у нас написано: "Всі улюблені, всі вибрані..." — так говорю я до нього, наводячи притчі і речення з Біблії, як Тев'є вміє.

Ви, певно, думаєте, що він промовчує мені, оцей Перчик?

— А не доживуть вони,— каже він,— ті багатії, щоб я на них рівнявся! Хай їм грець!

— Ти чомусь,— кажу,— дуже сердитий на багатіїв. Чи не розподілили вони часом поміж собою капітали твого батька?

— Щоб ви таки знали,— каже він,— що я, і ви, і ми всі, можливо, маємо велику пайку в їхніх капіталах...

— Знаєш що,— кажу,— базікай менше. Я бачу тільки одне,— що ти хлопець не ликом шитий і за язика тебе не треба тягти. Якщо матимеш час, можеш заскочити до мене сьогодні увечері, трохи поговоримо, і таки за одним разом повечеряєш з нами...

Певна річ, мій хлопець не чекав, щоб я повторив своє запрошення, і прийшов у гості, потрапив саме, коли борщ стояв на столі, а книші ще рум'янилися в печі.

— Ти маєш,— кажу я йому,— щасливу долю. Можеш піти помити руки, а як ні, можеш,— кажу,— їсти не помившись, я не адвокат у бога, мене на тому світі замість тебе не лупцюватимуть.

Так розмовляю я з ним і відчуваю, що мене чогось вабить до цього юнака. Що саме — не знаю, але вабить. Я люблю, розумієте, людину, з якою можна перекинутися словом: іноді щось із Біблії, іноді з Талмуда, іноді трохи філософії про небесні справи, теє, сеє, п'яте, десяте. Отакий дивак Тев'є. З того часу почав мій парубійко заходити до мене мало не щодня. Закінчивши "уроки", він частенько приходив до мене відпочити і трохи розважитись. Самі розумієте, які то були уроки, бо, зрештою, треба вам знати, найбільший багатій за навчання дитини звик у нас платити аж вісімнадцять злотих на місяць, та й то щоб учитель ще допомагав йому читати депеші, писати адреси, а інколи був ще й за кур'єра. Чому ж ні? Ясно ж написано: "Усім серцем твоїм і всією душею твоєю",— коли їси хліб, то мусиш не забувати за що. Щастя, що він, власне кажучи, харчувався в мене і за це допомагав у навчанні моїм дочкам; як то кажуть: "Око за око",— рука руку миє. І так він став у нашій хаті зовсім рідною людиною, діти підносили йому склянку молока, а моя стара доглядала, щоб він мав чисту сорочку на тілі і цілі шкарпетки. Тоді-таки ми всі, можна сказати, полюбили його просто, як рідного, бо з природи він, треба вам знати, якраз нічого собі чоловічок,

простий, паш брат, знаєте: моє — твоє, твоє — моє, останню сорочку віддасть.

Одне тільки не подобалося мені: він часто зникав. Раптом зірветься, піде десь — і немає, наче лизь злизав! "Де ти був, голубе мій?" Мовчить, як риба... Не знаю, як ви,— я не люблю людей з секретами, я люблю, щоб говорили зі мною не криючись. Зате в нього гарна властивість: коли вже заговорить, то ніяк тоді не спиниш його. Язичок — бодай йому! Говорить проти бога, месії і ще проти декого... Головним чином — проти декого... І плани якісь недоладні, кручені, якісь дивні витівки, все шкереберть, догори ногами. Приміром, багатій, на його думку, це щось гидке, а бідняк, навпаки,— велике цабе; що ж до робочої людини, то це просто пуп землі, кращого немає нічого на земній кулі,— бо "в поті чола твого",— каже він,— це найголовніше.

— Все ж,— кажу я,— гроші — це більш важлива справа.

Він сповнюється люті і хоче мені довести, що гроші — це заріз для людства. "Від грошей,— каже він,— береться всяка підлість на світі і все,— каже він,— що діється на світі, діється несправедливо". І він наводить мені десятки тисяч доказів та прикладів, що не вміщуються в моїй голові і відскакують як горох від стінки...

— Виходить, на твою думку,— кажу я,— що, коли моя корова доїться і коняка возить,— це теж несправедливо?

І ще багато таких каверзних запитань ставлю йому та зупиняю його, як то кажуть, "у всіх піснях і славословленнях",— на кожному кроці, як Тев'є вміє! Мій Перчик, проте, вміє теж, та ще й як уміє! Краще було б, щоб він не вмів так, як уміє! І коли вже має щось на серці, то зразу ж і виказує.

Сидимо ми якось отак присмерком у мене на призьбі і сперечаємось все про ті самі справи, філософію розводимо. Раптом озивається до мене Перчик:

— Знаєте, реб Тев'є? У вас, реб Тев'є, дочки дуже вдалі.

— Таки справді? — кажу я.— Спасибі тобі за добру звістку. Вони мають,— кажу,— в кого вдатися.

— Одна,— каже він мені далі,— старшенька, ця зовсім,— каже він,— розумниця! Справжня людина!

— Я це знаю без тебе. Яблучко від яблуні недалеко падає.

Отак кажу я йому, а серце, звісно, мліє від утіхи. Бо який батько, скажіть, будь ласка, не радітиме, коли вихваляють його дітей. Спробуй, будь пророком і здогадайся, що з цього вихваляння спалахне таке кохання, не доведи господи! Можете послухати.

Одним словом, "і був вечір, і був ранок",— було це надвечір, таки в Бойберику. Їду я собі отак візком повз дачі, і раптом зупиняє мене якийсь один. Придивляюсь — шадхен19 Ефраїм. Ефраїм, треба вам знати, це шадхен, як і всі шадхени, тобто заробляє собі на хліб сватанням. Зустрічає мене Ефраїм у Бойберику і зупиняє:

— Пробачте, реб Тев'є,— каже,— мені треба вам дещо сказати.

— Будь ласка, аби щось приємне,— кажу і зупиняю коняку.

— У вас,— каже він,— реб Тев'є, є дочка.

— У мене,— кажу,— їх семеро, дай їм боже здоров'я.

— Знаю,— каже він,— що у вас їх семеро; у мене теж семеро.

— Отже,— кажу я,— ми разом маємо, виходить, чотирнадцять.

— Облишмо жарти,— каже він.— Справа, реб Тев'є, така: я ж, як вам відомо, шадхен і маю,— каже він,— для вас жениха. Але жениха — з женихів жених, таки перший сорт!

— А саме,— кажу,— що у вас зветься з женихів жених, перший сорт? Якщо,— кажу,— Кравчук, або шевчук, чи якийсь учитель,— кажу,— то він може сидіти в себе і не рипатись, а я "щастя і спасіння матиму",— свою рівню знайду собі "в іншому місці"20, як у талмуді сказано...

— Е,— каже він,— реб Тев'є, ви вже починаєте з своїм талмудом? Щоб з вами,— каже,— розмовляти, треба добре підперезатись! Ви засипаєте цілий світ притчами з талмуда. Вислухайте краще,— каже він,— якого нареченого дозволяє собі шадхен Ефраїм запропонувати вам. Ви тільки слухайте і мовчіть.

Так звертається до мене Ефраїм і перелічує, що то за один. Що мені вам сказати? Таки щось казкове. По-перше, походження — дуже гарного роду, дитина порядних батьків, каже вія, неабихто. А це, треба вам знати, для мене головне. Бо я сам теж неабихто,— у мене в родині є різні, як то кажуть: "Перисті, рябі і червоні",— є прості люди, є ремісники, є й хазяїни. Крім того, він ще й вчена людина, розуміється на святому письмі. А це для мене, напевне, багато важить, бо неуків я ненавиджу. Для мене невіглас у тисячу разів гірший за бузувіра. Можете собі порушувати звичаї, сидіти без шапки і навіть ходити на руках униз головою та догори ногами, але якщо знаєте, що в Біблії сказано, то ви мені до душі. Отакий дивак Тев'є.

— А ще,— каже Ефраїм,— він багатій, повні кишені золота, виїздить у кареті, на баских конях, аж іскри крешуть копитами.

"Що ж,— міркую собі,— це теж не великий недолік. Ніж із злидарем, краще вже породичатися з багатієм, як то кажуть: "Личать Ізраїлеві злидні",— навіть бог не любить злидарів. Ось доказ: якби Господь любив злидаря, то злидар не був би злидарем".

— Ну, послухаємо далі,— кажу я.

— Далі,— каже Ефраїм,— він хоче з вами породичатись, аж просто вмирає, тобто не за вами вмирає, а за вашою дочкою. Він хоче мати гарну жінку...

— Он як,— кажу.— Хай собі вмирає. Хто він такий, оце ваше золото? Парубок? Вдівець? Розведений? Чорт, біс?

— Він парубок,— каже Ефраїм,— хоч немолодого віку, але ще парубок.

— Яке ж,— кажу,— його святе ім'я?

Цього він не хоче мені сказати, хоч убий його.

— Приведіть її,— каже,— до Бойберика, і я вам тоді скажу.

— Що ви верзете! — кажу.— Сюди її привести! Приводять,— кажу,— коней на ярмарок або корову на продаж.

Одним словом, шадхени, самі знаєте, можуть забити баки навіть глухому. Зійшлися на тому, що, бог дасть, після суботи я привезу її до Бойберика! І різні солодкі, радісні думки снуються в голові, і я вже уявляю собі мою Годл, як вона їде в кареті, запряженій баскими кіньми, і люди заздрять мені, не так на карету з кіньми, як на послуги, які я роблю людям з ласки моєї дочки-багатійки, допомагаю зубожілим позичками — кому двадцять, кому п'ятдесят, а кому й сотню,— як то кажуть: у сусіда теж душа не з лопуцька... Так міркую я собі, їдучи

присмерком назад додому, підхвиську конячку і веду з нею розмову кінською мовою: "Коню мій,— кажу я їй,— вйо! Ану, воруши ногами трохи швидше, тоді одержиш свою порцію вівса, бо "як немає муки — нема і науки",— написано у нас в книгах, тобто не підмажеш, не поїдеш...

І так розмовляючи з своєю конячкою, бачу раптом: з лісу суне парочка, двоє людей, з усього видно — чоловік і жінка. Ідуть вони, близенько притулившись одне до одного, і розмовляють якось дуже запально. "Хто б це міг сюди завітати не знати чого? — міркую собі і придивляюсь крізь багряне проміння сонця.— Я б міг заприсягтися, що це Перчик. З ким же він іде, цей шибеник, так пізно? — Я затулив очі від сонця рукою і вдивляюсь ще пильніше.— Хто ж та жінка? Ой, здається, Годл! Авжеж, вона, слово честі!.. Он як! Оце тому вони так завзято вивчали граматики, читали книжки?! Ой Тев'є, і дурний же ти!" — так міркую собі, зупиняю коняку і озиваюсь до моєї парочки:

— Добривечір вам,— кажу.— Що чувати про війну? Як це ви потрапили раптом сюди? Кого ви тут виглядаєте? Вчорашній день?..

Зачувши таке привітання, моя парочка стала, як то кажуть, "не на небі і не на землі",— себто ні в сих ні в тих, зніяковіли і зашарілись трохи. Простоявши так кілька хвилин мовчки, вони опускають очі додолу, потім починають дивитися на мене, я на них, вони обоє одне на одного.

— Ну,— кажу,— ви чогось оглядаєте мене, неначе дуже давно мене не бачили. Я, здається мені, той самий Тев'є, що й був, не змінився і на волосинку.

Так кажу я їм трохи ображено, трохи жартома. Озивається до мене дочка моя Годл і червоніє при цьому ще більше:

— Тату, нас треба поздоровити, побажати нам мазл-тов...

— Мазл-тов вам,— кажу,— бажаю щастя. В чому річ? Ви знайшли скарб у лісі? Чи ви щойно врятувалися від великої небезпеки?

— Нам треба,— каже Перчик,— побажати мазл-тов, бо ми наречені.

— Як то,— кажу,— ви наречені?

— Не знаєте,— каже він,— що таке наречені? Наречені означає,— каже він,— що я — її жених, а вона — моя наречена.

Так каже Перчик і дивиться мені, уявіть собі, просто в вічі. Я й собі дивлюся йому в вічі і відказую:

— Коли це було у вас,— кажу,— заручення, і чому ви мене не покликали на таке свято? Я тут, здається, теж якийсь родич чи, може, ні?..

Ви розумієте, я жартую, а черва точить серце, гризе мене. Але нічого, Тев'є не баба, Тев'є любить вислухати все до кінця...

— Не розумію,— озиваюсь я до них,— сватання без шадхена, без заручення?

— Нащо нам здалися,— каже Перчик,— шадхени? Ми вже давно наречені.

— Он як! Дивна річ! Чого ж ви,— кажу,— мовчали досі?

— А чого нам,— каже він,— кричати. Ми вам сьогодні теж не розповіли б, але оскільки нам доведеться незабаром розлучитися, ми вирішили перед тим узяти шлюб...

Це мене вже допекло, як то кажуть: "Дійшла вода до горла",— дійняло до живого. Ну, нехай так — він каже "наречені", це ще можна стерпіти. Як там написано? "І полюбив",— він хоче її, вона його. Але ж шлюб! Чи чули ви таке — взяти шлюб! Якась несусвітна дурість. Очевидно, він зрозумів, що мене це трохи приголомшило, і каже:

— Бачите, реб Тев'є, справа тут ось у чому: я маю поїхати звідси.

— Коли ти їдеш?

— Незабаром.

— Куди саме, хотів би я знати?

— Цього я не можу,— каже він,— вам розповісти, це — секрет.

Чуєте? Це секрет! Як це вам подобається, скажіть, будь ласка? Приходить такий собі жевжик Перчик, маленьке, чорняве, миршаве створіння, стає нареченим, хоче взяти шлюб, збирається поїхати десь, та ще не каже куди! Хіба ж не може луснути печінка з досади?

— Що ж,— кажу я йому,— секрет, нехай буде секрет. У тебе завжди секрети... Проте поясни мені, братику, ось що. Ти ж за справедливість, людина самої совісті і весь пройнятий людяністю з голови до ніг, як же це так,— кажу,— ти раптом, з доброго дива, забираєш у Тев'є дочку і робиш її при живому чоловікові вдовою? Оце, по-твоєму, совість, людяність? Щастя ще,— кажу,— що ти мене не обікрав чи не підпалив...

— Тату! — каже мені Годл.— Ти навіть не уявляєш собі, які ми щасливі, я й він, що нарешті розповіли тобі про нашу таємницю. У нас,— каже вона,— камінь звалився з серця. Іди сюди, розцілуємось!

І, недовго думаючи, вони хапають мене обоє — вона з одного боку, а він з другого боку — і починають мене цілувати і обіймати, вони мене, а

я їх, і з великого, мабуть, захвату обоє давай цілувати одне одного. Комедія з ними, скажу я вам, театр, та й годі.

— Може, досить,— кажу,— цілуватись? Час поговорити про щось важливіше.

— Про що саме? — питають вони.

— Про посаг,— кажу я,— убрання, витрати на весілля, теє, сеє, п'яте, десяте...

— Нам не треба,— кажуть вони,— нічого: ні посагу, ні вбрання, ні того, ні сього, ні п'ятого, ні десятого.

— А що ж,— кажу,— вам треба?

— Нам треба,— кажуть вони,— тільки повінчатися, і все...

Чуєте, що кажуть?

Одне слово, не буду розпатякувати. Мені це допомогло, як мертвому кадило,— вони взяли шлюб. Це був, звісно, самі розумієте, не такий шлюб, який личить Тев'є. Теж мені шлюб!.. Тихеньке, скромне весілля... Соромно згадувати... А до того ще є в мене дружина, як то кажуть,— на болячці прищ. Вона мене точить, спокою не дає, щоб я їй одно тільки сказав, чого це така хапанина, такий поспіх. Ну спробуйте, поясніть дурній бабі, що горить! Я мусив задля згоди в сімействі встругнути їй брехню, велику, нечувану і страшну, вигадати якусь спадщину, багату тітку з Єгупця, нісенітницю, аби вона дала мені спокій. І того ж таки дня, тобто за кілька годин після цього пишного, прости господи, шлюбу, запрягаю коняку, і ми сідаємо втрьох, тобто я, вона і він — зятьок мій,— і гайда на залізничну станцію в Бойберик. Сидячи отак з подружжям на візку, зиркаю збоку на цю парочку і міркую собі: "Якого великого бога маємо ми і як навдивовижу добре керує він своїм світом! І які чудні

істоти, чудернацькі створіння є у нього! Ось маєте подружжя, яке щойно побралося: він їде — лиха година знає куди, а вона залишається тут і хоч би пустила сльозу, принаймні для годиться!" Та байдуже, Тев'є не баба. Тев'є має час, придивляється, мовчить і жде, що далі буде... Помічаю: двоє якихось юнаків у стоптаних чоботях прийшли на залізницю попрощатися з моїм орлом. Один з них був одягнутий, як сільський парубок, у сорочці, вибачайте на слові, поверх штанів. Він почав шушукатись про щось із моїм. "Гляди-но, Тев'є,— міркую собі,— чи не вскочив ти часом в гурт конокрадів, торбохватів, вікнолазів або фальшивомонетників..."

Вертаючи з моєю Годл додому з Бойберика, я не можу стриматись і висловлюю їй досить одверто цю думку. Вона вибухає реготом і хоче мене переконати, що це дуже порядні люди, чесні, до краю чесні люди, які все своє життя віддають тільки іншим, себе вони не мають на думці навіть ні на стілечки...

— Отой,— каже вона,— що в сорочці,— син заможних батьків! Він,— каже,— покинув батьківський дім у Єгупці з усім їх багатством, не хоче брати у батьків і ламаного шеляга.

— Он як! Дивна річ,— кажу я.— Таки дуже порядний парубійко, слово честі! До сорочки, яку він носить поверх штанів, і до довгого волосся йому ще бракує гармонії чи собаки, що бігав би за ним слідом, було б тоді так гарно, що далі вже нікуди.

Отак я в'їдаюсь їй в печінки і зганяю на ній, бідолашній, всю мою злість... А вона? Ані пари з уст — удає з себе простачку. Я їй: "Перчик", а вона мені: "Інтереси загалу", "робітники", "боротьба".

— Нащо мені здався,— кажу,— ваш загал з вашими робітниками, коли все це у вас таємно робиться? Є,— кажу,— така приказка: де таємниці, там крадіжки...

Скажи мені краще одверто. Куди він поїхав, цей Перчик, і чого?..

— Все що завгодно розповім,— каже вона,— тільки не це. Краще і не розпитуй. Повір мені,— каже,— з часом ти все знатимеш. Ти, бог дасть, почуєш — і, може, незабаром — багато новин, багато радісного...

— Амінь, дай боже,— кажу.— Але нашим ворогам таке щастя, як я розумію щось з того, що тут робиться у вас і що означає ця вся комедія.

— В тому-то й лихо,— каже вона,— що ти цього не зрозумієш.

— А що, хіба це така складна річ? Мені здається,— кажу,— що я розумію, хвалити бога, значно складніші справи...

— Цього не можна,— каже вона,— осягти самим розумом, це треба, — каже,— відчути, серцем відчувати.

Так каже мені Годл, а лице її при цьому пашить і очі палають. А бодай їм, дочкам моїм! Як закохаються вони у чомусь, то всім серцем, душею і тілом, усім життям і єством своїм!

Одно слово, минає тиждень, два, і три, і чотири, і п'ять, і шість, і сім — ні слуху ні духу, нема ні листа, ні звістки.

— Пропав,— кажу,— Перчик,— і зиркаю на мою Годл.

А вона, бідолашна, змарніла, ні краплинки крові в обличчі, відшукує щоразу нову якусь роботу в хаті, хоче, видно, таким чином забути свої турботи й душевний біль. Проте навіть і не згадує його. Ша, тихо, немов ніколи й не було Перчика на світі! Аж ось трапилась така історія: вертаюсь я додому, бачу — моя Годл заплакана, аж очі опухли. Починаю допитуватись і довідуюсь, що тут недавно був якийсь один з довгим волоссям і про щось шептався з нашою Годл. "Ага,— міркую собі,— це той, що покинув багатих батьків і випустив сорочку поверх штанів". І,

недовго думаючи, викликаю Годл з хати надвір та зразу беру її на цугундер:

— Скажи-но мені, доню, ти вже маєш привіт од нього?

— Маю.

— Де він тепер, твій суджений?

— Він,— каже вона,— далеко.

— Що він робить?

— Сидить.

— Сидить?

— Сидить.

— Де він сидить? За що сидить?

Вона мовчить. Дивиться мені просто у вічі і мовчить.

— Скажи-но мені, доню моя: наскільки я розумію, він сидить не за крадіжку. Все-таки я не второпаю ніяк, у чому тоді справа: якщо він не злодій і не шахрай, за що ж він сидить, за які такі гарні діла?

Вона мовчить — "Есфір нічого не каже..."

Тоді я собі подумав: "Не кажеш, не треба. Він же твій чоловік, а не мій. Чого мені потерпати!" Але глибоко в серці тамую біль,— я все ж таки батько! Недарма кажемо в молитві: "Жаліє, як батько дітей своїх", — батько — завжди батько.

Одне слово, було це на свято кучки21, ввечері. У свята я додержуюсь такого звичаю: я відпочиваю, і моя коняка в мене відпочиває, як у Біблії сказано: "Ти і віл твій, і твій осел",— тобто відпочиваю я сам, дружина і коняка. Між іншим, у Бойберику вже майже нічого робити; тільки повіє перший осінній вітрець, усі дачники втікають, як миші під час голоду, і Бойберик стає пусткою. Я люблю тоді сидіти дома, у себе на призьбі. Для мене це найкращий час. Ясні, погожі дні. Сонце вже не пече, а пестить ніжно так, аж серцю любо. Ліс усе ще зелений, сосни ще пахнуть смолою, і здається мені, що він має якийсь особливо святковий вигляд. Отут, думаю собі, справляє бог свої свята; тут, а не в місті, де завжди гуркіт, гармидер, а люди сновигають туди й сюди, висолопивши язики, в гонитві за шматком хліба. Тільки й чути там: гроші, гроші!.. А тут як зсутеніє і на землю зійде святковий вечір, то почуваєш себе, як у раю. Небо синє, зірки мерехтять, сяють, міняться, моргають до тебе, як людина очима. А інколи, буває, пролетить зірка, наче стріла з лука, залишаючи по собі на мить зелену смужку,— то згасла якась зіронька, чиясь доля. Бо кожна зірка — це людська доля. "Хоч би то не моя нещасна доля була",— міркую собі, і мені спадає на думку Годл. Ось уже кілька днів, як вона чогось побадьорішала, жвавіша стала, зовсім інше обличчя в неї. Хтось приніс їй листа, видно, від нього-таки, від її неборака. Мені дуже кортить дізнатись, що він їй пише, але спитати не хочу. Вона мовчить, то й я мовчу. Тев'є не баба. Тев'є має час.

Тим часом, коли я ото роздумую про Годл, приходить вона сама, сідає біля мене на призьбу, озирається навколо і звертається до мене тихенько:

— Знаєш, тату, я маю тобі щось сказати. Сьогодні ми попрощаємось з тобою... назавжди.

Отак каже вона мені, тихенько, ледве чутно, і дивиться на мене якимсь незвичним поглядом, таким поглядом, що я його ніколи не забуду, і в мене тоді майнула думка в голові: "Вона хоче втопитися..." Чому мені спало таке на думку? Бо в сусідньому селі трапилась, не проти ночі згадуючи, така пригода. Дівчина закохалася в одного

сільського парубка і... Ви, певно, здогадуєтесь — що саме зробила. Мати з горя захворіла і вмерла, а батько за час її хвороби все витратив, пішов у старці. Ну, а той парубок побрався з іншою. Тоді дівчина побігла до річки, кинулась у воду і втопилась.

— Що значить, ти прощаєшся зі мною назавжди? — звертаюсь я до неї і опускаю голову, щоб вона не помітила, як я зблід.

— Це значить,— каже вона,— що я їду туди. Завтра на світанку. Ми вже більш.— каже,— ніколи не побачимось... Ніколи...

Почувши ці слова, мені трохи полегшало на душі. "Хвалити бога і за це,— думаю,— як то кажуть: "І це на добре",— могло бути гірше, а кращому кінця-краю нема..."

— Куди, цікаво знати, їдеш ти,— кажу,— якщо мені дозволено це знати?

— Я їду — каже вона,— до нього.

— До нього? — кажу.— А де він тепер?

— Поки що,— каже вона,— він ще сидить, але незабаром його зашлють.

— Ідеш, отже, попрощатися з ним,— питаю я, удаючи простачка.

— Ні,— каже вона,— я поїду слідом за ним туди.

— Туди? — кажу.— Що ж це за "туди"? Як зветься те місце?

— Ще точно невідомо,— каже вона,— як те місце зветься, але це дуже далеко, страшенно далеко...

Так каже мені Годл, і здається мені, що вона це говорить гордовито, велично, немовби він учинив щось таке, за що йому треба дати золоту медаль вагою в пуд!.. Що відповісти їй на такі слова? За такі слова батько повинен нагримати на дитину, або дати добрих кілька ляпасів, або ж вилити все, що наболіло на душі. Але ж Тев'є не баба. Я додержуюсь такої думки, що гнів — це найважчий гріх, і озиваюсь до неї своїм звичаєм:

— Я бачу,— кажу,— доню моя, що ти виконуєш те, що в святій Біблії сказано: "Заради цього покине він",— ти,— кажу,— задля Перчика залишаєш батька і матір і вирушаєш у таке місце, що не знати навіть, де воно, десь у пустелях, певно, на Крижаному морі, туди, де Олександр Македонський,— кажу,— їздив на кораблі і заблудився у далекій пущі, серед диких людей, як я колись читав у книжці...

Так кажу я їй трохи жартома, трохи спересердя, а серце щемить. Але ж Тев'є не баба. Тев'є стримується. А вона, моя Годл, не розгублюється. Відповідає мені на кожне запитання тихо, не кваплячись і розважно. Тев'єві дочки вміють говорити...

І хоч я голову опустив додолу і очі заплющив, все ж здається мені, що я бачу її, мою Годл, бачу її лице, бліде, як місяць, і стомлене, а голос її, здається мені, якийсь придушений, тремтить... Може, впасти перед нею навколішки, просити, благати, щоб вона не їхала? Але ж я знаю наперед, що це марна річ. Бодай їм, моїм дочкам-таки,— як захопляться чимось, то всім тілом і душею, всім єством своїм і всім життям!

Одне слово, ми просиділи на призьбі довгенько, точніше кажучи,— мало не всю ніч. Більше мовчали, ніж розмовляли, а те, що говорили, теж було наче й не розмова, лише окремі невиразні слова... Вона говорила, і я говорив. Я тільки одно допитуюсь у неї: "Де це чувано, щоб дівчина вийшла заміж за хлопця для того тільки, щоб могла поїхати слідом за ним туди, де козам роги правлять?" На це вона відповідає: "З ним — байдуже, нехай навіть туди, де козам роги правлять..." Я, звісно, пояснюю їй, що це безглуздя. А вона мені пояснює по-своєму, що я цього

ніколи не зрозумію. Я наводжу їй приклад з квочкою, яка висиділа каченят. Каченята тільки-но звелися на ноги, кинулись у воду, а квочка, бідна, квокче. "Що,— питаюся,— ти скажеш на це, доню-серце?" — "Що мені на це сказати? Авжеж, шкода,— каже,— тієї квочки. Але через те, що квочка квокче, хіба ж каченятам не плавати?" Ви розумієте, які слова? Тев'єва дочка не говорить абияк...

А тим часом ніч минає. Вже розвидняється. Стара в хаті бурчить. Вона вже кілька разів посилала переказати, що час лягати спати. Побачивши, що це не допомагає, вона висунула голову у вікно і звертається до мене, як звичайно:

— Тев'є, що ти собі думаєш?

— Не кричи,— кажу,— Голдо, бо сказано в Біблії: "Навіщо галас?" Ти забула, очевидно, що сьогодні гойшайне рабо?22 Сьогодні Господь бог приписує нам щасливу долю. Цієї ночі,— кажу,— не можна спати. Послухай мене, Голдо, візьми, будь ласка, роздмухай самовар,— кажу,— і нехай буде чай, а я поки що піду запрягати коняку. Ми їдемо з Годл на станцію.

І, як звичайно, підношу їй щойно спечену байку про те, що Годл їде до Єгупця, а звідти ще далі, все з приводу тієї справи — з приводу спадщини... І може трапитись, що вона вже там залишиться на цілу зиму, а можливо, що після зими і літа ще на одну зиму. Отже, треба,— кажу,— дати їй харчів на дорогу, трохи білизни, спідницю, зо дві подушки, пошивок кілька, теє-сеє і таке інше...

Отак командую і наказую, щоб не було сліз,— адже сьогодні свято. "У свято,— кажу,— не можна плакати, про це в талмуді цілком ясно сказано!" Але ж мене, звичайно, слухають з моїм талмудом, мов те цуценя. Прощаючись, усі плачуть, вмиваються сльозами — мати, діти і сама Годл. А найбільше плачу було, коли дійшла черга прощатися до моєї старшої дочки Цейтл (вона на свято приїжджає до нас із своїм

чоловіком, Мотлом-жилетником). Обидві сестри кинулись одна одній на шию — насилу відірвали їх...

Тільки я один тримався, мов кремінь, себто воно тільки так говориться — мов кремінь; у серці кипить, як самовар. Але виказати іншим — фе! Тев'є не баба... Всю дорогу до Бойберика ми мовчали, а коли вже недалеко було до залізниці, я попросив, щоб вона мені сказала хоч на прощання, що він кінець кінцем такого наколобродив, її Перчик?..

— Кожна справа,— кажу,— повинна мати якусь причину...

Вона спалахнула і почала божитися мені всіма божбами, які є на світі, що він чистий, як червоне золото.

— Він,— каже вона,— така людина, що за себе йому байдуже. Вся його діяльність,— каже,— тільки задля інших, задля користі людської, а головне, заради трудящих, заради робочого люду.

Спробуйте, будь ласка, зрозумійте, що це означає!

— Отже, він дбає,— кажу я їй,— за все людство. Чому ж людство не дбає за нього, коли він справді такий гарний хлопець? Передай хоч привіт йому,— кажу,— твоєму Олександрові Македонському, і скажи йому, що я покладаюсь на його совість. Адже ж він — людина самої совісті, він мою дочку, сподіваюсь, не зробить нещасною. А ти напиши,— кажу,— коли-не-коли листа старому батькові...

На цих словах кидається вона мені раптом на шию і починає плакати.

— Давай,— каже вона,— попрощаємось. Бувай здоровий, тату, бозна-коли побачимось...

Годі! Тут я вже не міг стриматись... Мені згадалась, розумієте, ця ж таки Годл, коли вона була ще зовсім крихіткою... немовлям... Я носив її на руках... на руках носив її... Пробачте, пане, що я так... Зовсім, як баба!.. Коли б ви знали, чуєте, яка ця Годл, яка... Коли б бачили, які вона листи пише... Вона в мене ось тут у серці... Глибоко, глибоко... Я навіть не можу вам цього всього змалювати...

* * *

Знаєте що, пане Шолом-Алейхем? Поговоримо краще про що-небудь веселіше: що чувати з холерою в Одесі?

Хава

Ми кажемо: "Славте бога, бо всеблагий він",— і справді, як бог робить, так воно й добре. Тобто мусить бути добре, бо спробуйте, зробіть краще! Ось я хотів бути розумним, тлумачив цю молитву так, тлумачив її сяк, бачу, нічого не виходить, і, махнувши рукою, сказав самому собі: "Тев'є, ти дурний! Ти світу не переробиш. Всевишній благословив нас на муки виховування дітей, це означає, що діти завдають нам багато горя, а ми мусимо з цим миритись. Ось, наприклад, моя старша дочка, Цейтл, закохалась у кравця Мотла-жилетника. Хіба я щось маю проти нього? Щоправда, він проста людина, не дуже-то розуміється на друкованому, але що поробиш? Адже цілий світ, як ви кажете, не може бути освічений! Зате він чесний чолов'яга і працює, бідолаха, до сьомого поту. Вона вже має з ним, побачили б ви, нівроку, повну хату пуцьверінків, і обоє вони добре поневіряються "в багатстві і пошані". А поговоріть з нею, то вона вам скаже, що їй, нівроку, так добре — краще не може бути. От тільки погано, що хліба нема.

Це маєте номер перший. Ну, а про другу дочку, про Годл, мені вам не треба розповідати, ви вже самі все знаєте. Її я втратив навіки! Бозна, чи побачать її будь-коли мої очі, хіба що на тому світі, через сто двадцять років... Як заведу мову про неї, про Годл мою, то я й досі не

можу заспокоїтись, життя мені осоружне! Забути, кажете? Як можна забути живу людину? А надто таку дитину, як Годл? Почитали б ви листи, які вона мені пише,— вони серце крають. Ведеться їм там,— пише вона мені,— дуже добре. Він сидить, а вона заробляє. Вона пере білизну, читає книжки і бачиться з ним щотижня, і має,— каже,— надію, що у нас тут скоро перемелеться, що зійде сонце, розвидніє, тоді повернуть назад його і ще багатьох таких, як він, і лише тоді вони візьмуться,— каже вона,— по-справжньому до роботи й перевернуть світ догори ногами. Ну, як це вам подобається? Гарно? Еге? Що ж робить Всевишній? Адже він, як ви кажете, милосердий і всеблагий. От він мені каже: "Стривай, Тев'є, ось я зроблю так, що ти забудеш про всі свої злигодні!.." Так воно і сталося, можете послухати. Іншому я б цього не розповів, бо душа болить, а ще більш — сором бере! Але як там сказано: "Хіба я приховаю що-небудь від Авраама?" — від вас у мене секретів нема! Все, що маю, розповідаю вам. Одне тільки прошу вас: нехай це між нами залишиться. Кажу вам ще раз: душа болить, але ще більше сором бере, ох, як соромно!

Одним словом, бог хотів ощасливити Тев'є і дав йому сім дочок; усі хороші, вдалі, розумні і вродливі, здорові, стрункі, скажу вам, мов тополі! Ой, якби вони були непоказні і бридкі, то, може, це було б краще для них і спокійніше для мене. Бо що з того, скажіть, будь ласка, коли конячина добра, а стоїть у стайні? Що з того, коли дочки вродливі, а живеш з ними десь у чорта на болоті і не бачиш живої людини, крім Антона Поперила, старости нашого села, і писаря Федька Галагана, високого чубатого парубка у високих чоботях, та ще попа, побив би його грім! Я не можу спокійно чути саму згадку про нього,— і не тому, що я єврей, а він піп. Навпаки, ми з ним добре знайомі уже багато років. Тобто на весілля один до одного не ходимо, на свято в гості й поготів; але, як зустрінемось, вітаємо один одного: "Добридень", "Доброго здоров'я", "Що чувати?", "Що робиться на білому світі?" Заводити довгі розмови з ним я не люблю, бо тільки-но почнеш, а він своєї: ваш бог, наш бог... Я не хочу слухати такі балачки і кажу йому, що на це є речення з Біблії. Він перепиняє мене і каже, що Біблію знає не гірше за мене, а може, ще й краще. І починає напам'ять гатити з нашої Біблії, але якось

дивно вимовляючи слова Біблії, як звичайно читають християни: "Берешіт бара елокім..."23 Щоразу те саме. Тоді я його перепиняю і кажу, що на це є у нас мідраш.

— Мідраш,— каже він,— це вже талмуд, а талмуд я ненавиджу, бо талмуд — це саме шахрайство...

Це мене, розумієте, дратує, і я починаю вичитувати йому, кажу все, що навернеться на язик. Думаєте, що він ображається? Нічого подібного. Дивиться на мене і сміється, розчісуючи при цьому бороду. Немає, знаєте, нічого гіршого на світі, ніж коли лаєш людину, змішуєш її з багном, а вона мовчить. У вас просто жовч розливається, а той сидить собі й усміхається. Тоді я цього не розумів, але тепер знаю добре, що та посмішка означала...

Одним словом, якось я приїхав додому, коли вже смеркало, дивлюся, писар Федько стоїть надворі з моєю Хавою, з третьою дочкою, тією, що після Годл. Побачивши мене, мій парубок обернувся, скинув шапку переді мною і пішов. Тоді я озиваюся до моєї Хави:

— Що тут робить Федько?

— Нічого,— відказує вона...

— Як то нічого? — кажу.

— Ми розмовляли,— відказує вона...

— Що ти маєш спільного з Федьком? — кажу.

— Ми знайомі вже давно,— відказує вона...

— Мазл-тов, вітаю тебе з таким знайомством! — кажу.— Гарний приятель для тебе Федько.

— А ти хіба його знаєш? — відказує вона мені.— Хіба ти знаєш, хто він?

— Хто він, не знаю,— кажу я їй,— і якого він роду, мені теж невідомо, але уявляю собі, що він походить з великих аристократів. Батько його був, мабуть, або пастухом, або сторожем, або так собі, п'яничка...

Озивається тоді до мене Хава:

— Хто був його батько, не знаю і не хочу знати, для мене всі люди рівні. Але що він сам людина незвичайна — це я знаю напевне...

— А саме,— питаю,— що то за людина? Цікаво послухати...

— Я б тобі,— каже вона,— сказала, але ти не зрозумієш. Федько — це другий Горький...

— Другий Горький? — кажу я.— А хто ж був перший Горький?

— Горький,— каже вона,— тепер мало не перша людина на світі.

— Де він мешкає,— кажу,— твій мудрець? Якого роду його праця і які проповіді проповідує він?..

— Горький,— озивається вона до мене,— це уславлений письменник, тобто людина, що пише книжки, чудова, винятково чесна людина. Походить теж з простого стану, не вчився ніде, всього досяг самотужки... Ось його портрет.

Так каже вона мені і виймає з кишені портретик та подає його мені.

— Оце,— кажу,— і є твій праведник, реб Горький? Я б міг заприсягтися, що десь його бачив, чи то він вантажив на залізниці лантухи, чи то в лісі тягав колоди...

— То це, на твою думку,— каже вона,— погано, коли людина працює, своїми руками заробляє на хліб? Ти сам хіба не працюєш? А ми хіба не працюємо?

— Так, так,— кажу,— маєш рацію, про це виразно сказано в Біблії: "В поті чола твого",— коли не працюватимеш, то з голоду здохнеш... Проте,— кажу,— не розумію, які тут діла має Федько! Я б радів більше, коли б ти була з ним знайома на відстані: тобі не слід забувати,— кажу,— "звідки ти прийшов і куди йде",— хто ти така, а хто він!..

— Бог створив усіх людей рівними,— відповідає вона мені.

— Так, так,— кажу,— бог створив Адама за своєю подобою. Але не слід забувати, що кожний мусить шукати собі рівню, як у Біблії сказано: "Кожний згідно з можливостями своїми..."

— Дивна річ! — озивається вона до мене.— Про все у тебе сказано в Біблії! Може, там сказано і про те, чому люди взяли і поділилися,— каже вона,— на євреїв і неєвреїв, на господарів і рабів, на панів і жебраків?..

— Те-те-те,— кажу я,— ти вже, здається, доню моя, заїхала біс батька зна куди!

І я пояснюю їй, що так уже повелося на світі з перших днів його створення.

— Чому ж так повелося на світі? — запитує вона мене.

— Тому,— кажу,— що таким створив бог свій світ...

— Навіщо ж,— відказує вона,— він так створив свій світ?..

— Ет! — кажу я.— Коли ми почнемо ставити такі запитання — чому так і чому так, розмові кінця-краю не буде!..

— На те бог дав нам розум,— озивається вона до мене,— щоб ми ставили запитання!..

— У нас є такий звичай,— кажу я,— коли курка починає співати, як півень, її треба негайно віднести до різника...

— Може, досить вам горлати? — озивається до мене моя жінка Голда з хати.— Борщ стоїть на столі вже цілу годину, а він усе псалми виспівує!..

— Ось маєш,— кажу,— ще одну на мою голову! Недарма застерігали наші мудреці, що баба може наговорити тобі сім кіп гречаної вовни. Ідеться про істотні справи, а вона тут із своїм зеленим борщем!..

— Зелений борщ,— каже мені на це Голда,— може, не менш важлива річ, ніж усі твої важливі справи...

— Мазл-тов! — кажу.— Ось маєш нового філософа, щойно з-під печі! Не досить, що дочки такі великорозумні, то і Тев'єва жінка почала з припічка шугати в саме небо!..

— Коли вже,— каже вона,— зайшла мова про небо, то чи не пішов би ти в пекло, під три чорти!..

Як вам подобається, скажіть, будь ласка, така відсіч натщесерце?..

Одне слово, облишмо, як ви кажете, царевича і візьмімось до царівни, чи то пак я маю на увазі попа, побив би його грім! Одного разу

присмерком повертаюся додому з порожніми глечиками і наближаюсь уже до околиці села, аж тут назустріч їде піп на своїй залізом кутій бричці, сам своєю персоною поганяє, а розчесана борода його майорить на вітрі. "Тьху на твою голову,— думаю собі,— гарна зустріч!"

— Добривечір! — звертається він до мене.— Чи ти не впізнав мене, чи що?

— Забагатієте скоро,— відповідаю йому, скидаючи шапку, і хочу їхати далі.

— Почекай хвилинку, Тевелю,— каже він,— чого так поспішаєш? Мені треба сказати тобі кілька слів.

— О,— кажу,— аби щось путнє, будь ласка, а як ні, то нехай буде іншим разом...

— Що означає, по-твоєму,— каже він,— іншим разом?..

— Іншим разом,— відповідаю,— означає в мене, коли месія прийде...

— Месія,— каже він мені,— уже прийшов.

— Це я вже чув,— кажу,— від вас не раз. Скажіть мені, панотче, щось нове...

— Оце,— каже,— я й хочу зробити. Я хочу з тобою говорити про тебе самого, тобто про твою дочку...

Тут у мене одразу тьохнуло серце: яке відношення має він до дочки? І я озиваюся до нього:

— Мої дочки,— кажу,— боронь боже, не такі, що треба за них говорити; вони вже самі можуть за собою обстати...

— Але тут,— каже він,— така справа, що вона сама не може говорити, хтось інший мусить говорити, бо тут ідеться про важливу річ, власне, про її долю...

— Кого стосується,— кажу,— доля моєї дочки? Мені здається, що коли мова зайшла про долю, то я своїй дитині батько до ста двадцяти років чи ні?..

— Звичайно,— каже він,— ти своїй дитині батько, але ти, сліпий, не бачиш, що твоя дитина поривається до іншого світу, а ти не розумієш її або не хочеш її зрозуміти...

— Якщо я її не розумію,— кажу,— або не хочу її зрозуміти, то це вже інша справа, про це,— кажу,— можна трохи посперечатись. Але чого, панотче, це вас обходить?..

— Мене,— каже він,— це дуже обходить, бо вона тепер під моєю опікою...

— Як то,— кажу,— під вашою опікою?

— Дуже просто, вона тепер під моїм наглядом,— каже він і дивиться мені просто у вічі, розчісуючи при цьому свою гарну широку бороду.

Я, розумієте, аж підскочив на місці:

— Хто? Моя дитина під вашим наглядом? За яким правом? — кажу я і відчуваю, що мене охоплює лють.

А він озивається до мене спокійненько, з усмішкою:

— Тільки не гарячись, Тевелю! Спокійно,— каже він,— ми краще порозуміємось. Ти знаєш, я тобі,— каже,— боронь боже, не ворог, хоч ти єврей. Ти знаєш,— каже він,— який я прихильний до євреїв і як мені болить серце, що вони такі вперті, затялись так і не хочуть зрозуміти, що їм добра бажають.

— Про добро,— кажу,— ви мені, панотче, зараз не говоріть, бо кожне слово, яке я чую від вас оце зараз, для мене наче крапля смертельної отрути,— кажу,— наче куля в серце. Коли ви мені такий доброзичливий друг, як ви кажете, я попрошу вас тільки однієї ласки: облиште мою дочку, дайте спокій...

— Ти нерозумна людина,— каже він,— твоїй дочці, боронь боже, нічого лихого не буде. На неї чекає щастя,— каже він,— у неї наречений, дай боже мені таке щастя...

— Амінь! — кажу я, нібито всміхаючись, а в серці палає пекло.— Хто ж він, цікаво знати, той наречений,— кажу,— якщо я заслужив це знати?

— Ти, напевне, його знаєш,— каже він,— він дуже бравий, чесний парубок і освіту має, хоч і самотужки вчився; він закоханий у твою дочку і хоче з нею одружитись, але не може, бо він не єврей...

"Федько!" — думаю собі, і в голову мені вдарила гаряча кров, і весь я вкрився холодним потом, насилу всидів у візку. Але виказувати це перед ним? Не діждеться він цього! Беру в руки віжки, вдаряю конячину і, не прощаючись, рушаю додому... Приїжджаю додому, ай-ай-ай — цілий содом! Діти лежать, уткнувшись у подушки, і плачуть, моя Голда — кращу в домовину кладуть... Шукаю Хаву... Де Хава? Немає Хави!.. Спитати, де Хава, не хочу. Питати — зайва річ, горе мені! Пойняла мене велика туга. В душі палає пекло, лютую, не знати на кого... Хочеться самого себе відшмагати. Гримаю на дітей, зганяю свій гнів на жінці. Не можу собі місця знайти. Іду в стайню до шкапи дати їй корму і бачу, що вона стоїть, перекинувши ногу через колоду. Хапаю дрючок і починаю її

лупцювати, трощити кістки. "Згоріло б ти, падло коростяве! Щоб ти так жила, як я маю для тебе хоч одну зернину вівса! Болячки, коли схочеш, можу тобі дати, хворобу, напасті, гризоти, трясця!.."

Так примовляю я до шкапи, але враз мені стає шкода її, бо це ж німа істота, безневинна тварина. Що я маю проти неї? Підсипаю їй січки та обіцяю, що на суботу дам їй трохи дерті, і йду назад до хати, занурююсь у подушку і лежу, як у пропасниці, а голова! — голова мало не розколюється. Роздумую все і дошукуюсь, що це означає? "Яка моя провина і які мої гріхи?" — чим я, Тев'є, завинив так на цьому світі, що мене більш за всіх покарано? Ой владико небесний, владико небесний! Хто я такий, що ти маєш завжди мене на думці, не випускаєш з ока і де тільки є халепа, лихо, напасть — посилаєш на мою голову?..

І коли отак роздумую собі, лежачи, мов на приску, раптом почув, як моя бідолашна жінка стогне, аж серце кров'ю обливається.

— Голдо,— кажу,— ти спиш?

— Ні,— каже вона,— а що?..

— Нічого,— кажу,— велике нещастя впало на нашу голову. Може, даси пораду,— кажу,— що робити?..

— Питаєшся у мене,— каже,— порад? Лишенько мені! Дитина,— каже вона,— встає вранці, здорова і дужа, одягається, падає мені на шию, починає цілувати, й обнімати, і плакати, і нічого не каже. Я думала, що вона, боронь боже, збожеволіла! Питаю в неї: "Що тобі, доню?" А вона нічого не відповідає, вибігає на хвилинку до корів і зникає. Чекаю годину, чекаю дві, чекаю три — де Хава? Нема Хави! Тоді я кажу дітям: "Ану, заскочте на хвилинку до попа..."

— А звідки,— питаю,— ти знала, Голдо, що вона, у попа?..

— Звідки я знала? — каже вона.— Лишенько мені! Хіба ж у мене очей немає? Чи хіба я їй не мати?..

— Коли в тебе є очі,— кажу,— і ти їй мати, то чого ж ти мовчала і мені не сказала?..

— Тобі сказати? А коли ти вдома буваєш? — каже вона.— Та коли я й скажу тобі, хіба ти прислухаєшся? Тобі як щось скажеш, ти одразу знаходиш притчу, памороки забиваєш цими притчами...

Так відповідає мені Голда, і я чую, як вона плаче в темряві... "Трохи вона має рацію,— думаю собі,— хоча що може зрозуміти баба?" І мені болить серце, на неї дивлячись, не можу слухати, як вона стогне і як плаче.

— От бачиш, Голдо,— озиваюся до неї,— ти гніваєшся, що я на все маю цитату. Мушу тобі на це теж відповісти цитатою. У наших книгах сказано: "Жаліє, як батько дітей своїх",— тобто батько любить свою дитину. Чому ж не сказано,— кажу,— "жаліє, як мати дітей своїх?" Бо мати — це не батько. Батько,— кажу,— може зовсім інакше розмовляти з дитиною. Ось побачиш,— кажу,— бог дасть, завтра зустрінуся з нею...

— Дай боже,— каже вона,— щоб ти мав змогу зустрітися з нею і з ним теж. Він чоловік,— каже вона,— непоганий, хоч і піп, любить часом пожаліти іншого. Попросиш його, впадеш йому в ноги, може, зглянеться...

— Хто? — кажу.— Отой піп, побив би його грім?.. Щоб я вклонявся,— кажу,— попові? Ти збожеволіла,— кажу,— чи з глузду з'їхала? "Не розтуляй вуст своїх перед сатаною!" Не діждуть цього,— кажу,— мої вороги!..

— О! Бачиш, який ти...

— А що ж,— кажу,— ти думала? Я дозволю, щоб мною верховодила баба? Думаєш,— кажу,— що я житиму твоїм бабським розумом?

Ось у таких розмовах проминула у нас вся ніч. Насилу дочекавшись, поки треті півні заспівали, я встав, помолився, взяв батога і подався, самі здогадуєтесь, просто на попівське подвір'я. Баба,— як ви кажете,— це таки баба,— але куди ж я ще міг податися? В могилу?..

Одним словом, прийшов я до нього на подвір'я, зустріли мене його собаки гостинним "доброго ранку", хотіли подерти мої штани і покуштувати мої литки, дізнатися, чи добрі вони на смак для їхніх собачих зубів... На щастя, я взяв з собою батога і дав їм зрозуміти, що означає речення: "Не ворухне собака язиком",— нехай собака дарма не бреше... На їхнє валування і мої зойки вибігли піп і попадя. Він насилу відігнав собак і, запросивши до хати, прийняв мене як шановного гостя, хотів навіть на мою честь поставити самовар. Я сказав, що з самоваром можна зачекати, у мене є розмова з ним, кажу, віч-на-віч. Піп здогадався, на що я натякаю, моргнув до своєї дружини, щоб вона зробила таку ласку і зачинила за собою двері,— а я одразу приступив до справи просто, без передмов, попросивши, щоб передусім сказав мені, чи вірить він у бога?.. А далі щоб сказав мені, чи знає він, що відчуває батько, коли його розлучають з улюбленою дитиною?.. І ще нехай мені скаже, що таке, на його думку, добре діло, а що таке гріх?.. І ще одну річ я хотів, щоб він мені пояснив: який вигляд в його очах має людина, що вдирається в чужу хату і хоче все там перевернути шкереберть, стільці переставити, пересунути столи і ліжка?

Звичайно, я його цим приголомшив.

— Тевелю,— каже він,— ти розумна людина, а поставив переді мною,— каже,— одним духом стільки запитань, та ще хочеш,— каже,— щоб я тобі негайно відповів? Але я тобі відповім на все по порядку...

— Ні,— кажу я йому,— ви мені, любий панотче, ніколи на це не відповісте. Знаєте чому? Бо всі ваші думки я знаю наперед. Ви дайте мені краще відповідь,— кажу,— ось на що: чи зможу я ще побачити мою дитину, чи ні?..

— Що значить "ще"? — схопився він.— З твоєю дочкою, боронь боже, нічого лихого не станеться, навпаки...

— Знаю,— кажу,— знаю, ви хочете її ущасливити! Я не про це говорю, я хочу знати, де моя дитина і чи можу я з нею побачитись?

— Все що завгодно,— каже він мені,— тільки не це...

— От так би і говорив,— кажу,— коротко і ясно! Бувай здоров,— кажу,— і хай тобі бог за це відплатить,— кажу,— сторицею...

Повертаюсь додому, а моя Голда, скоцюрбившись чорним клубком, лежить у ліжку, не маючи більше сил плакати.

— Вставай,— кажу,— жінко, скидай черевики, і сідаймо на долівку справляти жалобу, як бог звелів. "Господь дав, Господь забрав",— не ми перші, не ми останні. Нехай нам здається,— кажу,— що ми ніколи не мали Хави, або нехай здається нам,— кажу,— що вона, як Годл, подалася ген-ген до Крижаного моря, бозна, чи ще побачимо її... Господь,— кажу,— владика наш, сповнений милосердя і ласки, він знає, що робить!..

Отак виливаю я своє горе і почуваю, що сльози душать мене, застрягли, як кістка в горлі. Але Тев'є не баба. Тев'є стримується! Хоча це тільки так говориться, що "стримується". Бо, по-перше, ганьба! По-друге, як можна стриматись, коли втрачаєш живцем таку дитину, такий брильянт. Вона, не знаю чому, люба і мені, і матері чи не більш, ніж усі інші діти. Може, це тому, що Хава в дитинстві багато хворіла, мала всі, які тільки є на світі, хвороби. Ми якось просиділи над нею кілька ночей

поспіль, не раз криком, просто криком відганяли від неї смерть, врятували, як рятують маленьке розтоптане курча, бо, коли бог хоче, він з мертвого робить живого, як сказано у молитві: "Не помру, бо житиму!" — коли не судилося вмирати, то не вмреш... А може, це тому, що Хава добра, віддана дитина, завжди любила нас обох, ладна була душу за нас віддати. Спитаєте, як же сталося, що вона таке вчинила? Що ж, по-перше, така вже наша доля. Не знаю, як ви,— я вірю, що від долі не втечеш. А по-друге, це якась халепа, лихе око чи просто — чаклунство! Можете сміятися з мене, проте скажу вам, що я зовсім не такий вже неприторенний дурень, щоб вірити у нечисту силу, домовиків, привидів і тому подібні дурниці. Але в чаклунство, бачте, я вірю, бо що ж це, як не чаклунство? От послухайте далі, і ви самі скажете те саме...

Одним словом, коли в святих книгах сказано: "Проти волі живеш",— тобто людина сама собі не вкорочує віку, то це недаремно: нема такої болячки на світі, яка б не загоїлась, і такого нещастя, яке б не забулося. Тобто воно не забувається, але що поробиш? "Людина подібна до тварини". Людина повинна тяжко працювати, вмиватися сьомим потом, поневірятись і надсаджуватись заради шматка хліба.

Ми взялися знову всі до роботи: моя жінка і діти до глечиків, я до своєї кобили і візка, і "все пішло своїм звичаєм",— світ не стоїть на місці. Наказав я суворо в хаті, щоб Хави не згадувано було — немає Хави! Викреслено — і вже! Зібрав я трохи масла, сиру й сметани, усе свіжий товар, і подався в Бойберик до своїх покупців.

Приїхав у Бойберик,— усі радіють, привітно зустрічають:

— Що поробляєте, реб Тев'є? Чому це вас не видно?

— Що маю робити? — кажу.— Той самий невдаха, що і раніше: корівчина,— кажу,— в мене здохла...

— Чим пояснити,— кажуть вони,— що саме з вами трапляються всілякі чудеса?

І люди розпитують у мене, кожен окремо, яка корова в мене здохла. Скільки вона мені коштувала? І скільки корівок у мене ще лишилося? Розважаються, сміються, як, у доброму гуморі бувши, звичайно сміються багатії з бідняка-небораки по обіді, коли в них спокійно на серці, а надворі година: тепло, зелено і хочеться дрімати...

Тев'є, однак, людина, яка вміє підтримувати жарт. Чорта пухлого в мене дізнається хто-небудь, що діється в моєму серці! Покінчивши справи з усіма покупцями, подаюся назад з порожніми глечиками додому. Їду лісом, попустивши віжки, нехай кобила йде собі помалу і потихеньку щипає травичку. А сам я заглиблююсь у свої думки і міркую про все чисто: про життя і смерть, про цей світ і потойбічний світ, і що таке взагалі світ, і навіщо живе людина, і ще про подібні речі, щоб трошки розважитись, забутися, тобто щоб не думати про Хаву. І як на те, лізе мені в голову саме вона — Хава. Вона постає перед моїми очима, висока, гарна і ставна, як тополя, або ще такою, якою була в дитинстві, — маленька, хирлява, квола, сидить, як пташеня, у мене на руках, голівку схиливши на моє плече: "Що тобі, Хавочко? Дати тобі папи? Трошечки моні?" І я на якусь мить забуваю, що вона накоїла, і мене тягне до неї, і душа щемить, сумує, ниє... Але тільки-но пригадаю все, в мені спалахує вогонь, і лють буяє в моєму серці проти неї, і проти нього, і проти цілого світу, і проти самого себе за те, що не можу забути її ні на хвилину. Чому я не можу її викреслити з пам'яті, вирвати з серця? Хіба вона цього не заслужила? Для того хіба мусить Тев'є все своє життя світу божого не бачити, землю носом рити, викохувати дітей, щоб вони потім враз відірвались силоміць, відпали, мов та шишка з дерева, і полетіли ген-ген далеко з вітром і з димом?.. "От, приміром,— думаю собі,— росте дерево, дуб у лісі... Приходить чоловік із сокирою, відтинає гілку, ще гілку і ще гілку... А що таке дерево без гілок, прости Господи? Візьми вже краще ти, чоловіче, і зрубай все дерево геть до пня — і хай цьому буде кінець. Навіщо стирчати голому дереву в лісі?.."

І отак, поринувши в ці думки, почуваю раптом, що моя шкапа зупинилась — стоп! Що таке? Підводжу очі, дивлюся — Хава!.. Та сама Хава, що й раніше, не змінилась ні на волосинку, навіть убрання не змінила!.. Перше, що спадає мені на думку,— скочити з воза, схопити її в обійми і поцілувати. Але зразу ж за цим спалахує інша думка: "Тев'є, ти що — баба?" І я смикаю віжки: "Вйо, неборако!" — та звертаю праворуч. Дивлюся,— вона теж звертає праворуч, махає до мене чогось руками, немовби кажучи: "Зупинись на мить, я мушу тобі дещо сказати..." У мене наче щось увірвалося всередині, защеміло серце, опустилися руки, ноги тремтять — от-от скочу з воза! Але я стримую себе, смикаю віжки і беру ліворуч. Вона теж бере ліворуч, дивиться на мене безумними очима, лице біле мов крейда... "Що робити? — думаю собі.— Зупинитись чи їхати далі?" Але перш ніж я встиг оглянутись,— ага, вона вже схопила конячину за вуздечку і звертається до мене:

— Тату, щоб я померла, якщо ти рушиш з місця! Прошу тебе, вислухай мене, тату любий!

— "Е! — думаю собі.— Хочеш мене примусити силоміць! Ні, люба моя! Не знаєш ти, видно, свого тата..." І давай щосили батожити коняку. Шкапина моя слухається, скаче, скаче, але раз у раз повертає голову назад, щулячи весь час вуха.

— Вйо,— кажу я їй,— "не заглядай у пляшку", не озирайся, розумнице моя, туди, куди не слід...

А самому, думаєте, не хочеться повернути голову назад і поглянути, хоч раз глянути туди, на те місце, де вона лишилася?.. Але ні. Тев'є не баба. Тев'є знає, як поводяться, коли спокушає нечиста сила...

Одним словом, не буду розводитись, шкода вашого часу. Якщо мені судилися смертельні муки, то я вже напевне їх зазнав, покуштував смак пекла з чистилищем, з усіма тортурами для грішників, що описані в наших святих книгах. Спитайте в мене, що це таке, і я вам скажу! По

дорозі мені весь час здавалося, що вона біжить слідом за возом і гукає: "Вислухай мене, татоньку, тату любий!.." І в голові промайнула думка: "Тев'є! Ти забагато береш на себе! З тобою нічого не станеться, коли зупинишся на хвилину і вислухаєш, чого вона хоче. Може, вона має тобі сказати щось таке, що тобі слід знати? Може — хто зна? — вона передумала, розкаялась і хоче повернутись назад? Може, вона в нього мучиться і просить тебе, щоб ти їй допоміг викараскатися з пекла?.." Може, і може, і багато ще таких "може" спадають мені на думку, і Хава уявляється мені дитиною, і на згадку приходить відоме речення: "Жаліє, як батько дітей своїх",— немає поганої дитини в батька, і я картаю себе і кажу сам на себе, що я не вартий того, щоб топтати ряст на землі! Справді! Чого ти розпалився, як упертий осел? Чого ти тарабаниш? Візьми, розбійнику ти, заверни воза і помирися з нею, вона ж твоя дитина, не чиясь, не чужа! І в голову лізуть якісь недоладні, дивні думки: "Що таке єврей і неєврей?.. І чому Господь бог створив євреїв і неєвреїв?.. А коли Господь бог уже створив євреїв і неєвреїв, чому вони такі відокремлені одне він одного, чому ненавидять одне одного? І прикро стає мені, чому я не знаюся на книжках, як інші, щоб маги змогу знайти на всі ці питання якусь розумну відповідь... І, щоб розвіяти думки, я починаю надвечірню молитву: "Блаженні ті, що живуть у чертогах твоїх і славлять тебе на віки вічні..." Молюсь, виспівуючи на повний голос. Але що з тієї молитви і з того виспівування, коли глибоко в серці бринить пісня: "Ха-во! Ха-во! Ха-во!.." І чим голосніше співаю слова молитви, тим ще гучніше бринить "Ха-во", і чим більше хочеться її забути, тим виразніше постає перед очима вона, і здається мені, що я чую її голос, як вона вигукує: "Вислухай мене, тату любий!" І я затуляю собі вуха, щоб не чути її, і заплющую очі, щоб її не бачити, і проказую молитву, не чуючи, що кажу, і б'ю себе в груди, каюсь, не знаючи в чому, і життя моє розбите, і сам я розбитий, і нікому не розповідаю про мою зустріч, і не говорю ні з ким про неї, і ні в кого про неї не допитуюсь, хоч знаю, дуже добре знаю, де вона і де він, і що вони поробляють. Але чорта пухлого у мене про це довідаються. Не діждуть цього мої вороги, щоб я комусь поскаржився. Отака людина Тев'є!..

Цікаво знати, чи всі чоловіки такі, чи тільки я такий божевільний? Ось, наприклад, одного разу трапилося... Ви не сміятиметесь з мене? Боюся, що ви з мене сміятиметесь... Іноді буває: надягну святкове вбрання, подамся на залізницю і вже ладен сісти та поїхати туди, до них,— я знаю, де вони живуть... Підходжу до касира і прошу дати мені квиток. "Куди?" — запитує він мене. "До Єгупця",— кажу я. "Такого міста,— каже він,— у мене немає..." — "У такому разі це не моя вина",— кажу, повертаюсь до нього спиною і подаюся додому, скидаю святкове вбрання і беруся знову до роботи, тобто до готування сиру і сметани, до візка і до кобили... Як сказано: "Кожен до свого ремесла і до своєї роботи",— кравець до ножиць, а швець до дратви... Еге ж, смієтеся з мене? Я так і знав! Знаю навіть, що ви собі думаєте. Ви думаєте: "Оцей Тев'є зовсім якийсь пришелепуватий!.." Тому я вважаю, що "до цього місця читають у суботу",— на сьогодні досить... Бувайте здорові й дужі і пишіть частіше листи. Але, ради бога, не забувайте, про що я вас просив: щоб було тишком-нишком, тобто щоб ви не зробили з цього книжки. А коли вже вам і доведеться писати, то щоб ви писали про інших, не про мене. Мене забудьте, немає, язиком злизало Тев'є-молочаря!..

Шпринця

— Великий і щирий привіт вам, пане Шолом-Алейхем, мир вам і дітям вашим! Скільки років не бачились! Матінко, скільки води спливло за цей час! Скільки лиха ми обидва і всі євреї зазнали за ці кілька років: Кишинів, "конснетуція"24, з погромами, з наклепами і напастями,— ах ти, господи, владико небесний!..

Я тільки дивуюсь вам,— прошу не гнівайтесь,— що ви, нівроку, анітрішечки не змінились! А погляньте на мене: мені ж іще шістдесяти нема, а дивіться, який білий став Тев'є! Це ж неабищо — "муки виховування дітей", скільки натерпишся через них! А хто ще має стільки турбот від виховування дітей, як я? Мене спіткало нове лихо, з моєю дочкою Шпринцею, лихо, що перевершує всі нещастя, яких я зазнавав

досі. Проте нічого, живу, як сказано там: "Проти волі живеш",— хоч лусни, а співай тієї пісеньки:

Що маю робити

І як далі жити?

Бо ж роки минають,

Та й грошей не маю!..

Одним словом, як сказано в талмуді: "Схотів Господь потішити",— захотілось богові зробити ласку євреям і наслав на нашу голову нову напасть — "конснетуцію!" Ой, ота "конснетуція!" Раптом сталася паніка серед наших багатіїв, почали втікати з Єгупця за кордон, нібито на теплі води, солоні ванни, нерви лікувати, витівки нероб... А коли роз'їжджаються з Єгупця, то Бойберик з його повітрям, і з його лісом, і з його дачами копійки щербатої не вартий. Але ж ми маємо великого бога, який піклується про свою бідноту, щоб вона ще трошки помучилась на цьому світі, от він і послав нам літо — ай-ай-ай! Наїхало до нас у Бойберик з Одеси, і з Ростова, і з Катеринослава, і з Могилева, і з Кишинева сотні тисяч багатіїв, дук, мільйонщиків!

Очевидно, там "конснетуція" ще лютіша, ніж у нас в Єгупці, бо втікають, кінця-краю не видно втікачам. Спитаєте, чого вони втікають саме до нас? А чому, скажіть, наші тікають до них? У нас уже, хвалити бога, так повелося — коли починаються балачки про погроми, євреї тікають з одного міста до іншого, як сказано в Біблії: "Поїхали і отаборились, отаборились і поїхали"...— тобто ти їдь до мене, а я поїду до тебе... Тим часом Бойберик несподівано став справжньою столицею, повно чоловіків, жінок і дітей. А діти люблять дзюбати. Отож потрібне молоко, масло, а де знайдеш це все, як не у Тев'є? Одним словом, Тев'є ввійшов у моду. Звідусіль тільки й чути: "Тев'є і Тев'є!", "Реб Тев'є, будь

ласка, сюди!", "Реб Тев'є, зайдіть до мене!" Господня воля, нічого не скажеш...

Одного чудового дня — це було напередодні зелених свят — привіз я трохи сиру і сметани до однієї з моїх покупниць, молодої багатої вдови з Катеринослава, яка приїхала із своїм синком Арончиком до Бойберика на літо. І ви ж самі розумієте, що перше її знайомство в Бойберику було, звичайно, зі мною.

— Мені,— звернулась до мене вдова,— вас рекомендували, кажуть, що у вас найкращі молочні продукти.

— Аякже! — відповідаю я вдові.— Недарма сказав цар Соломон, що добре ім'я лунає, як сурма, на весь світ. А коли хочете,— кажу,— я вам розповім, що сказано з цього приводу у мідраші25.

Багатійка перепиняє мене і каже, що вона вдова і в таких справах, як мідраш, не дуже розуміється, бо не знає, з чим його їдять. "Головне,— каже вона,— щоб масло було свіже і сир щоб був смачний..." Ну, ідіть розмовляйте з бабою!..

Коротше кажучи, я почав відвідувати катеринославську вдову двічі на тиждень — щопонеділка і щочетверга, точно за календарем привозив свій молочний товар, навіть не питаючись, чи треба, чи не треба. Я став там своєю людиною і, як звичайно, почав придивлятися, які в домі порядки, заглядав на кухню, зробив деякі зауваження. Спершу, розуміється, дістав прочуханку від покоївки, щоб не совав носа, куди не слід, і не цікавився тим, що вариться в чужих горщиках. Другим разом до моїх слів прислухались, а далі вже почали питатися моєї поради, бо вдова-багатійка переконалася, хто такий Тев'є. Що далі в ліс, то більше дров, аж поки вона розповіла мені про свою болячку, турботи, про лихо своє — про Арончика.

— Де це чувано! Він уже парубійко понад двадцяти років,— каже вона,— а тільки й знає, що лошаків, тільки лосипеди, тільки ловити рибу, а більше,— каже вона,— ніщо його не обходить! І слухати не хоче про справи, про гроші. Йому лишилася після смерті батька,— каже вона, — добра спадщина, майже мільйон, а він навіть не цікавиться! Тільки те й знає, що розтринькувати гроші, діряві пальці у нього.

— Де він,— питаю,— ваш парубійко? Дайте-но мені його,— кажу,— сюди, я з ним трохи побалакаю, повчу його, нагадаю кілька цитат з Біблії, наведу йому мідраш.

— Знаєте що,— каже вона, сміючись,— ви йому краще приведіть,— каже,— жеребця, а не мідраш!..

Тим часом, поки ми так розмовляємо, "об'явилася дитина",— приходить парубійко, її Арончик,— хлопчина стрункий, як тополя, здоровило, кров з молоком, з широким поясом, вибачайте, на штанях, з годинником у кишеньці пояса, із засуканими по лікті рукавами.

— Де ти був? — запитує його мати.

— Катався на човні,— каже він,— рибу ловив.

— Чудова робота,— озиваюсь я,— для такого парубійка, як ви. Там удома,— кажу,— порозтягають геть усе з потрухами, а ви тут рибчину ловитимете!

Оглядаюсь на вдову — вона червона, як буряк, міниться всіма фарбами. Вона, певно, вважала, що її синок візьме мене за комір дужою рукою, дасть мені кілька ляпасів і викине геть, як гнилу тріску. Дурниці! Тев'є такого не боїться! Я, коли маю щось сказати, то кажу одверто у вічі!

І що ж ви думаєте? Мій парубійко, почувши від мене такі слова, відступив трохи назад, заклав руки за спину, оглянув мене з голови до ніг, якось дивно свиснув і раптом розреготався так, що ми обоє злякалися, чи хлопець, боронь боже, не збожеволів. І що я вам скажу! З того дня ми потоваришували, зробились найкращими приятелями! Мушу вам сказати: мені цей парубійко дедалі більш подобався, хоч і шалапут, розтринькувач, і надто вже діряві пальці має, так ще й до того трохи пришелепуватий. Наприклад, зустрівши бідняка, засуне руку в кишеню, витягне гроші і віддасть, не лічивши скільки. Хто так робить?.. Або скине з себе добре пальто, ціле, нове, і віддасть... Просто, кажу вам, якийсь пришелепуватий! Шкода бідної матері! Вона мені скаржилась: "Що робити?" — і просила, щоб я з ним побалакав. Я їй зробив таку ласку,— чом ні? Хіба зі мною щось станеться? І я сідав з ним і розповідав йому байки, гатив притчі, сипав речення, шкварив мідраші, як Тев'є вміє. А він якраз любив мене послухати, розпитував, де я живу, як ведеться в мене вдома.

— Я б хотів,— якось сказав він,— заїхати до вас, реб Тев'є...

— Коли справді хочете,— відповів я йому,— бути у Тев'є, то треба,— кажу,— на дозвіллі приїхати до мене на хутір. Ви ж,— кажу,— маєте досить жеребчиків і велосипедів. У крайньому разі,— кажу,— з вами нічого не скоїться, коли пройдетесь пішки. Це недалеко,— кажу,— треба тільки пересікти лісок...

— А коли,— питає він,— ви буваєте вдома?

— Мене можна застати,— кажу,— дома тільки в суботу чи у свято. Стривайте, знаєте що? Ось маємо, бог дасть, наступного тижня зелені свята. Коли хочете,— кажу,— зробіть прогулянку до нас на хутір, і моя дружина почастує вас такими млинцями, яких і в Єгипті не їли наші прадіди!

— Ви ж знаєте,— каже він,— що я не великий знавець на єврейські історії...

— Знаю,— кажу,— що ви не знавець. Коли б ви,— кажу,— вчилися в хедері26, як я, ви б знали, що приказувала вчителева жінка...

— Гаразд,— сміється він,— ви маєте мене за гостя. Я з двома знайомими прийду,— каже він,— до вас, реб Тев'є, в перший день свята на млинці, але подбайте,— каже,— щоб вони були гарячі.

— Вогонь і полум'я,— кажу я,— просто зі сковорідки на стіл.

Повернувся я додому і звертаюсь до своєї старої.

— Голдо,— кажу я,— ми матимемо гостей на свято.

— Поздоровляю тебе,— каже вона,— кого саме?

— Дізнаєшся потім,— кажу.— Ти тільки приготуй яєчок,— кажу.— Сиру і масла у нас, дякувати богові, досить. Зготуєш млинці,— кажу,— на три персони, але це такі персони, що люблять попоїсти і зовсім не знають,— кажу,— що сказано з цього приводу в Біблії...

— Певно,— каже вона,— вже причепився якийсь неборака з голодного краю?

— Ти дурна,— кажу,— Голдо! По-перше, нічого страшного не було б,— кажу,— якби ми нагодували якого-небудь бідняка святковими млинцями; по-друге,— кажу,— знай, Голдо-серце, моя люба, скромна, чеснотлива дружино, що один з наших святкових гостей — вдовин синок, отой, що зветься Арончиком. Я тобі розповідав за нього.

— Коли так,— каже вона,— то це зовсім інша річ.

Що то значить сила мільйонів! Навіть моя Голда, як почує запах грошей, то стає зовсім іншою людиною. Такий світ, і нічого не вдієш. Як там сказано у нас: "Срібло і золото — витвір рук людських",— гроші занапащують людину...

Одним словом, настали радісні зелені свята — п'ятдесятниця. Про те, як гарно, як зелено, як радісно і тепло у нас на хуторі, коли настає п'ятдесятниця, мені не треба вам розповідати. Найбільший багатій у світі хотів би мати таке синє небо, і такий зелений ліс, і такі запашні сосни, і таку соковиту траву, пашу для корівок, які стоять, ремигають і дивляться вам у вічі, мовби кажучи: "Давайте нам щоразу таку траву, а молока ми вам не пошкодуємо!.."

Ні, якщо пообіцяєте мені навіть найкращі заробітки з умовою, щоб я виїхав з села до міста, я відмовлюсь і з вами не поміняюсь. Де ви маєте в місті таке небо?.. У місті, коли задираєте голову, що ви бачите? Кам'яний будинок, дах, димар. Або де ви маєте там такі дерева? А коли десь і знайдете яке деревце, то воно пожовкле і хирляве...

Одне слово, мої гості не могли отямитись від захвату, коли на зелені свята прибули до мене на хутір. Прибули вони, четверо парубчаків, і всі верхи. Коні їхні як перемиті! А про Арончика і говорити нічого — він сидів на жеребчику,— що вам сказати? Ви такого не купите за триста карбованців!

— Дуже раді вам,— кажу,— шановні гості! Це ви на честь свята приїхали верхи?27 Та нічого,— кажу,— Тев'є не з великих святенників, і коли, бог дасть, вас лупцюватимуть у пеклі, то болітиме не мені, а вам... Ей, Голдо! Подбай, щоб швидше готові були млинці, і нехай,— кажу,— дівчата винесуть стіл сюди надвір. У мене в хаті немає чим вихвалятися перед гістьми... Ей, Шпринцю! Тайбл! Бейлко! Де ви там поділися? Не баріться!..

Отак командую я дітьми, а вони виносять стіл, стільці, скатертину, тарілки, ложки, виделки, сіль,— і одразу ж за цим виходить Голда з млинцями. Млинці гарячі, аж шиплять, щойно з печі, смачні — у роті тануть! А гості мої навперебій вихваляють хазяйку за ці млинці...

— Чого ти стоїш? — кажу я Голді.— Візьми повтори молитву спочатку, адже сьогодні,— кажу,— свято, отже, треба двічі проказати "Хвалю тебе!"

Моя Голда не лінується, наповнює полумисок знову, а Шпринця подає млинці на стіл. Раптом глянув я на Арончика і бачу, що він задивився на мою Шпринцю — ока не спускає з неї. Що він такого побачив на ній?..

— Їжте,— кажу я йому,— чому ви не їсте?

— А що ж я, по-вашому, роблю? — відказує він мені.

— Ви дивитесь,— кажу я,— на мою Шпринцю...

Знявся регіт, всі сміються, і моя Шпринця сміється теж. І всім весело, всім добре,— добре, веселе свято для всіх!.. Будь такий розумний і вгадай, що ці веселощі скінчаться горем, стражданням, гіркими слізьми, божою карою на мою голову!.. Та що казати! Людина — дурне створіння! Людина з розумом не має права все брати близько до серця і повинна зрозуміти, що як воно ведеться на світі, так і мусить бути. Бо коли б мало бути інакше, то все було б не так, як воно є! Хіба ми не кажемо в псалтирі: "На господа покладайся",— а він уже зробить так, щоб ти голову не міг підвести і лежав глибоко в домовині, та ще приказував: "Все йде на краще!" Послухайте, що може трапитись на білому світі, але слухайте уважно, бо лише тут починається головне.

"І був вечір, і був ранок",— одного разу присмерком вертаю додому, розпарений від денної спеки і змучений біганиною по дачах Бойберика, і

бачу: коло хати стоїть прив'язаний до дверної клямки знайомий мені кінь, я б міг заприсягтися, що це Арончиків кінь, жеребчик, якого я тоді оцінив у триста карбованців. Підходжу до коня, даю йому ляпаса ззаду однією рукою, а другою чухаю йому шию і гладжу гриву. "Друже мій,— кажу я йому,— що ти тут поробляєш?" Він повертає до мене свою симпатичну морду, дивиться на мене розумними очима, немовби кажучи: "Чого ти мене питаєш? Спитайся в мого хазяїна..."

Заходжу до хати і беруся до жінки:

— Скажи-но мені, Голдо-серце, що тут робить Арончик?

— Звідки мені знати? — відповідає вона мені.— Адже ж він з твоїх знайомих!

— А де він?

— Він,— каже вона,— пішов з дітьми на прогулянку в гай.

— Що це раптом за прогулянка? — кажу я жінці і наказую дати мені поїсти.

Попоївши, думаю собі: "Чого ти, Тев'є, так схвилювався? Коли людина приїздить до тебе в гості, хіба треба так бурмоситись? Навпаки..." Раптом дивлюся — мої дівчата йдуть з отим шибеником, в руках у них букети квітів, попереду йдуть молодші, Тайбл і Бейлка, а позаду — моя Шпринця з Арончиком...

— Добривечір!

— Доброго здоров'я!

Арончик мій стоїть якийсь чудний, рукою гладить коня, жує травинку і озивається до мене:

— Реб Тев'є! Я хочу з вами зробити ґешефт. Давайте поміняємося кіньми.

— Ви не знайшли,— кажу,— з кого сміятися?

— Ні,— відказує він.— Я це серйозно.

— Он як,— кажу,— ви це серйозно? Скільки, приміром, коштує ваш огир?

— У скільки,— каже,— ви його оцінюєте?

— Я його оцінюю,— кажу,— боюсь сказати, чи не в триста карбованців, а може, ще й з гаком.

Засміявся він і каже, що той коштує втричі більше, і озивається знову до мене:

— Ну, то як, міняємось?

Мені ця розмова не сподобалася. Як то! Він хоче обміняти свого жеребчика на мою шкапину!.. Я йому порадив відкласти цей ґешефт на кращі часи і спитав жартом: чи для цього тільки він сюди приїхав? Якщо так, шкода,— кажу,— дорожніх витрат... На це він мені відповідає цілком серйозно:

— Приїхав я до вас, власне, з приводу іншої справи. Будь ласка, коли хочете, пройдемось трохи.

"Що за прохідка йому раптом спала на думку?" — думаю собі і подаюся з ним до гаю. Сонце давно вже сіло, зелений гай уже зовсім потемнів, жаби за греблею кумкають, а трава пахне — благодать! Арончик іде, і я собі йду. Він мовчить, і я мовчу. Нарешті він зупиняється, прокашлюється і звертається до мене:

— Реб Тев'є! Що ви, приміром, сказали б, якби я вам сказав, що люблю вашу Шпринцю і хочу з нею побратися?

— Що я сказав би? — відповідаю.— Я б сказав, що треба одного божевільного викреслити із списків, а вас вписати...

Подивився він на мене, не розуміючи, і питає:

— Як то?

— Отак,— кажу.

— Я вас не розумію,— каже він.

— Це свідчить,— кажу,— що ви не дуже розумний. У Біблії сказано: "Очі мудреця в голові",— а це означає: розумному досить натякнути, а дурневі треба дати дрючком по голові!..

— Я з вами розмовляю просто,— каже він мені трохи ображено,— а ви відповідаєте жартами і цитатами.

— Кожен кантор,— кажу я на це,— співає так, як уміє, а кожен проповідник проповідує на свій лад. Коли хочете знати, який ви проповідник, побалакайте спершу із своєю матір'ю, вона вам,— кажу,— все достеменно пояснить...

— Ви маєте мене,— каже він,— очевидно, за хлопчиська, що мусить у всьому питатися неньки?

— Авжеж,— кажу,— ви повинні спитати в непьки, а ненька вам напевне скаже, що ви недоумкуватий, і матиме рацію...

— І матиме рацію? — запитує він.

— Авжеж,— кажу,— матиме рацію, бо який ви наречений для Шпринці? Хіба вона вам рівня? А головне,— кажу,— який я кум і сват для вашої матері?

— Коли так,— каже він мені,— то ви, реб Тев'є, дуже помиляєтесь! Я не хлопчик вісімнадцяти років і не шукаю сватів для моєї матері. Я знаю, хто ви і хто ваша дочка. Вона мені подобається, і так я хочу, і так воно буде!

— Пробачте,— кажу,— що перебиваю вас. Ви, бачу я, з однією стороною вже порозумілися, а чи певні ви,— кажу,— щодо другої сторони?

— Я не знаю,— каже він мені,— що ви маєте на увазі?..

— Я маю на увазі,— кажу,— мою дочку Шпринцю, чи ви вже з нею розмовляли? І що вона,— кажу,— відповіла вам?

Він навіть трохи образився і відповідає мені з усмішкою:

— Дивне запитання! Авжеж,— каже,— ми з нею розмовляли, і не один раз — кілька разів. Я,— каже,— приїжджаю сюди щодня...

Чуєте? Він приїздить сюди щодня, а я й не знав! "Дурна твоя вісляча голова! Тобі ж, Тев'є, треба давати сіно жувати! Коли так дозволятимеш

водити себе за ніс, тебе купить і продасть хто схоче, йолопе ти!.." Так я собі вичитую, ідучи назад з Арончиком. А він попрощався з моїми дівчатами, скочив на коня — і гайда до Бойберика...

Тепер облишмо, як ви кажете в своїх книжках, царевича і візьмемось до царівни, до моєї Шпринці...

— Скажи мені, доню, я ось що хочу в тебе спитати, з'ясуй-но мені,— кажу,— як це Арончик домовився з тобою про таку річ без мого відома?..

Оце дерево коли-небудь відповідає? Так відповідає і вона! Почервоніла, опустила очі, як наречена під шлюбом, немов набрала повний рот води і ні мур-мур!.. "Ба! — міркую я собі.— Не хочеш говорити зараз, заговориш трохи згодом... Тев'є не баба, він має час". І я чекаю. Настане, як то кажуть, щаслива хвилина. Дочекавшися, коли ми з нею залишилися в хаті, озиваюсь до неї:

— Шпринцю, хочу в тебе ще спитати... Чи ти принаймні знаєш отого Арончика?

— Авжеж, знаю,— каже вона.

— Чи знаєш,— кажу,— що він свистун?

— Що таке свистун? — запитує вона.

— Порожній горішок,— кажу,— що свистить.

— Помиляєшся,— каже вона мені,— Арнольд гарна людина.

— Він уже зветься,— кажу,— у тебе Арнольд, а не Арончик-шарлатан?

— Арнольд,— відказує вона,— не шарлатан, він має добре серце. Арнольд,— каже вона,— живе серед черствих людей, що одно тільки й знають — гроші і гроші...

— Он як,— кажу,— ти вже, Шпринцю, теж стала великорозумною філозофкою і теж уже зненавиділа гроші?

Одним словом, бачу з цієї розмови, що справа в них зайшла далеченько і тягти назад уже трохи запізно. Бо я знаю своїх дочок. Я вже вам казав колись, Тев'єві дочки, бодай їм не лиха година, коли вони вподобають людину, то всім серцем, усім єством, усією душею! І я думаю собі: "Дурню! Навіщо тобі, Тев'є, бути розумнішим від усього світу? Може, це від бога? Може, так судилося, щоб саме через оцю тихеньку Шпринцю ти здобув визволення, розраду і винагороду за всі свої невдачі і болі, яких ти досі зазнавав? Може, тобі тепер судилося мати дочку мільйонщицю? А що, хіба тобі це не личить?.. Де сказано, що Тев'є мусить бути завжди злидарем, завжди тягатись на своїй кобилі грязькими шляхами з маслом та сиром для єгупецьких багатіїв, щоб ті мали що жерти?.. Хто зна, може, так накреслено перстом божим, щоб я на схилі віку щось міг зробити на цьому світі, став, добродійником, давав притулок убогим, а може, зовсім сів би разом з ученими людьми та вивчав Біблію?"

І ще багато таких принадних, золотих мрій лізуть мені в голову, як сказано в молитві: "Багато думок у людському серці",— чи як люди кажуть: "Дурень думкою багатіє!.." І я повертаюсь додому, беруся до своєї старої та починаю з нею розмову:

— Що було б, припустимо, наприклад,— кажу я,— коли б наша Шпринця стала мільйонщицею?

— А що таке мільйонщиця? — запитує вона мене.

— Мільйонщиця,— кажу,— це мільйонщикова жінка...

— А що таке,— питає вона в мене,— мільйонщик?

— Мільйонщик,— кажу я їй,— це людина, яка має мільйон...

— А скільки це,— питає вона в мене,— мільйон?

— Коли ти,— кажу,— така дурна і не знаєш навіть, що таке мільйон, тоді навіщо ж мені з тобою балакати?

— А хто тебе просить,— каже вона,— щоб ти балакав?

Вона таки має рацію...

Одне слово, минає день, повертаюсь я додому:

— Був Арончик?

— Ні, не було його....

Минає ще день.

— Приїздив хлопець?

— Ні, не приїздив...

Може, зайти до вдови під якимсь приводом? Але цього мені не дозволяє гордість: я не хочу, щоб вона подумала, ніби Тев'є набивається із сватанням... А до того ж відчуваю, що для неї це, "як троянда між будяками", мов те п'яте колесо до воза. Хоч, правду кажучи, не розумію, чому саме? Тільки тому, що в мене немає мільйона? Але ж у мене є тепер сваха мільйонщиця! А вона? Кого вона має за свата? Бідняка, злидаря, Тев'є-молочаря! Тепер скажіть самі: кому більше пишатися — мені чи їй?.. Скажу вам чисту правду, мені захотілося цього шлюбу і не

так самого шлюбу, як захотілося зробити на злість багатіям. "Трясця їх батькові і матері, нехай вони знають, оті єгупецькі багатії, хто такий Тев'є!.. Досі знали тільки: Бродський і Бродський, неначе інші зовсім навіть не ті люди!"

Так думаю собі, вертаючи одного разу з Бойберика. Приїжджаю додому, а мені назустріч виходить моя стара з радісною звісткою:

— Посланець був щойно з Бойберика, від удови, щоб ти якомога швидше приїхав туди, хай навіть увечері. Завертай негайно коня та їдь туди, ти там дуже потрібний.

— А що таке,— питаю,— що їм так припекло? Чого це вони,— кажу,— так поспішають?

Я зиркаю на мою Шпринцю — вона мовчить, тільки очі її промовляють. Ой, як промовляють! Ніхто не розуміє її серця так, як я... Я весь час побоювався — всяке буває,— що з цього вийде пшик, і тому я на того Арончика клепав, лихословив про нього, як тільки міг,— він, мовляв, такий, він сякий. Проте я бачив, що це наче горох об стінку, моя Шпринця тане, як свічка.

Завернув я свою конячку і подався — вже присмерком — знову до Бойберика. Їду собі та й думаю: "Чого це вони мене так раптово кличуть? Домовитись? Призначити заручення? Але ж тоді він міг би сам, здається, приїхати до мене. Я ж все-таки батько нареченої?" І сам сміюся з такої думки: де це чувано на світі, щоб багатій приходив до злидаря? Хіба що настане кінець світу і месія прийде! Пригадую при цьому жартівників, які хочуть мене переконати, що незабаром настане час, коли багатій із злидарем будуть рівні, моє — твоє, твоє — моє, гуляй, голото! Здається, розумний світ — а скільки ще йолопів є! Ех-хе-хе!..

Отак роздумуючи, я прибув до Бойберика і заїхав просто на дачу до вдови, прив'язав коня. Де вдова? Немає вдови! Де парубійко? Нема парубійка! Хто ж мене кликав?

— Я вас кликав! — Так звертається до мене опецькуватий кругленький єврей з ріденькою борідкою і з грубезним золотим ланцюжком на черевці.

— Хто ж ви такий,— питаю,— будете?

— Я,— каже,— вдовин брат, а Арончикові доводжусь дядьком... Мене,— каже він,— викликали депешею з Катеринослава, і я щойно приїхав сюди...

— Коли так, то з приїздом вас,— кажу я і сідаю.

Побачивши, що я сів, він звертається до мене:

— Сідайте.

— Дякую,— кажу,— я вже сів. Що поробляєте, як у вас там з "конснетуцією?"

На це він мені нічого не відповідає і, розсівшись в кріслі, руки засунувши в кишені, випнувши вперед золотий ланцюг, що на черевці, звертається до мене з такою мовою:

— Вас прозивають, здається, Тев'є?

— Так,— кажу,— коли мене викликають у синагозі до амвона, то оголошують: "Нехай прийде реб Тев'є, син реб Шнейєр-Залмана..."

— Послухайте,— звертається він до мене,— реб Тев'є, що я вам скажу: навіщо нам довгі балачки? Перейдімо,— каже він,— просто до суті справи, тобто до діла...

— Будь ласка,— кажу,— цар Соломон давно вже сказав: "Усьому свій час",— коли треба говорити про діло, то говорімо... Я людина ділова...

— Це,— каже він,— одразу видно, що ви людина ділова, саме тому я й хочу говорити з вами по-купецькому. Я хочу, щоб ви мені одверто сказали, але цілком одверто, скільки нам коштуватиме вся ця історія загалом?.. Але цілком одверто!..

— Якщо,— кажу,— цілком одверто говорити, то я не знаю, про що тут йдеться...

— Реб Тев'є! — звертається він знову до мене, не виймаючи рук з кишені.— Я питаю вас,— каже він,— скільки коштуватиме нам загалом оце все "весілля"?

— Це залежить,— кажу,— яке весілля ви маєте на увазі? Якщо хочете пишне весілля, як вам личить, то це,— кажу,— не по моїх достатках...

Він витріщив на мене баньки і каже так:

— Або ви удаєте з себе придуркуватого, або ви справді-таки придуркуватий... Хоч, коли подумати,— каже він,— ви не скидаєтесь на дурника, бо якби ви,— каже він,— були дурником, ви б не затягли мого племінника в багно, не запросили буцімто на святкові млинці, не підсунули б йому там гарної дівчини,— чи то справді дочка чи не дочка, я не вдаюсь у такі подробиці,— яка йому полюбилася, тобто сподобалась йому. Ну, а він їй і поготів,— не об цім зараз ідеться. Можливо, що вона чесна дівчина і думає, бідолашна, це серйозно, я в такі подробиці не вдаюсь... Але ж ви не повинні забувати,— каже він,—

хто ви, а хто ми! Ви ж,— каже він,— людина розумна: як ви можете навіть помислити таке, щоб Тев'є-молочар, який привозить нам сир і масло, породичався з нами? А те, що вони дали собі одне одному слово? То вони його візьмуть назад! Нічого страшного в цьому,— каже він,— немає. Може, це повинно щось коштувати,— каже він,— щоб вона повернула йому слово, будь ласка, ми нічого проти цього не маємо. Дівчина не парубок, чи вона там дочка, чи не дочка,— каже він,— я не хочу вдаватися в такі подробиці...

"Владико небесний! — думаю я собі.— Що хоче від мене ця людина?.."

А він не вмовкає і все торочить над моєю головою. Нехай я і в думці не маю такого, що мені пощастить учинити скандал, роздзвонити скрізь, що його племінник сватався до дочки Тев'є-молочаря... І щоб я вибив собі з голови,— каже він,— що його сестра така людина, з якої можна випомповувати гроші... Добром,— каже він,— будь ласка, можна взяти в неї кілька карбованців, припустимо, що це милостиня... Ми ж,— каже він,— люди добросерді, треба часом допомогти іншим!..

Одним словом, хочете знати, що я йому відповів? Я йому, лишенько, нічого не відповів. У мене, як кажуть, "прилип язик", зовсім наче відібрало мову. Я підвівся, подався до дверей і пішов!.. Як з пожежі вихопився, як з тюрми!.. Шуміло в голові, мерехтіло в очах і гуло у вухах від слів цього череваня: "Але цілком одверто...", "дочка чи не дочка...", "вдова, щоб випомповувати...", "припустимо, що милостиня..." Я підійшов до моєї брички, занурився обличчям у сіно і — ви не сміятиметеся з мене? — як розплакався, то плакав і плакав без кінця! Добре наплакавшись, я сів у бричку, зігнав на бідолашній конячині все, що накипіло мені на душі, і лише тоді запитав у бога, як колись запитував Іов28: "Що ти, господи боже, побачив такого у старому Тев'є, що не даєш йому спокою ні на хвилину? Хіба нікого іншого більше немає на світі?"

Приїхавши додому, бачу, що всі мої дівчата, нівроку, в доброму гуморі, вечеряють. Немає тільки Шпринці.

— Де Шпринця? — запитую.

А вони мені:

— Що чути? Чого це тебе кликали?

— Де Шпринця? — запитую ще раз.

А вони знову:

— Що чути?

— Нічого,— кажу,— хвалити бога, тихо, про погроми не чути.

На ці слова ввійшла Шпринця, глянула мені в очі, сіла до столу, немов це не її стосується і не про неї мова... З виразу її обличчя нічого не впізнати, але мовчазність її надмірна, просто надприродна... А ще не подобається мені її задумливість та її слухняність в усьому, що б їй не наказали. Скажеш їй: сідай — вона сідає; скажеш їй: їж — вона їсть; скажеш: піди — вона йде; а коли гукнеш її, вона здригається... Дивлюсь на неї, і серце мені щемить, і лють бере — не знаю сам на кого... Ах ти, владико небесний, боже ти наш! Чого ти мене так караєш, за чиї гріхи?!

Одне слово, ви хочете знати, чим кінчилося? Такого кінця не хочу побажати найгіршому моєму ворогові, та й гріх будь-кому таке бажати. Бо ж прокляття, яке падає на голови дітей,— це найстрашніше з усіх проклять у світі. Звідки я знаю, може, хтось прокляв мене з моїми дітьми? Ви не вірите в такі речі? Тоді що це? Будь ласка, скажіть, може, ви розумієте більше... Але навіщо нам мудрувати? Послухайте краще, чим це все кінчилось. Одного разу присмерком повертаюся з Бойберика, самі розумієте, в якому настрої: така досада, такий сором! Ну, а

душевний біль за дитину?! А вдова, спитаєте ви? А синок? Де там вдова! Який там синок! Поїхали і навіть не попрощались! Соромно розказувати: за ними лишився невеличкий борг за сир і масло... Але я вже не кажу про це, забули, мабуть... Я кажу про прощання: поїхали і навіть не попрощалися!.. Що дитина, бідолашна, перестраждала — цього не знає жодна людська душа, крім мене, бо я ж батько, батькове серце чує... Може, гадаєте, що вона відкрилась переді мною хоч словом? Чи поскаржилась? Чи хоч раз сплакнула? Е! Тоді ви не знаєте Тев'євих дочок! Тихо, мовчки сохла, згасала, мов свічка! Коли-не-коли зітхне мимохіть, але так зітхне, що серце краялось від жалю! Одним словом, їду я собі отак на своєму візку додому, поринувши у сумні розмисли, ставлю запитання перед владикою небесним і сам собі відповідаю. І досадно мені вже не так на бога — з богом я сяк-так помирився,— досадно мені на людей: чому люди такі лихі, коли могли б бути добрими? Навіщо люди затьмарюють життя собі і іншим, коли мають змогу жити мирно і щасливо? Невже Господь на те тільки створив людину, щоб вона мучилась на грішній землі?.. Навіщо це йому здалося?..

З такими думками заїжджаю я до себе на хутір і бачу здалеку, біля греблі, збіговисько людей, селяни, селянки, дівчата, парубки і маленькі дітлахи, тьма-тьмуща людей. Що б це могло бути? Пожежі нема. Мабуть, утопленик. Хтось, видно, купався коло греблі і знайшов там свою смерть. Ніхто не знає, де ангел смерті чатує на нього, як ми, молячись у судний день, кажемо... Раптом бачу, біжить моя Голда, хустка має на вітрі, руки простягнені вперед, а за нею мої дочки, Тайбл і Бейлка,— всі троє мчать з криком, плачем, голосінням: "Доню! Сестро! Шпринцю!!!"

Зіскочив я з воза — мало не вбився. А коли підбіг до річки, було вже по всьому...

* * *

Що я вас хотів спитати?.. Ага! Чи бачили ви коли утопленика? Ні разу?.. Коли вмирає людина, то очі в неї здебільшого заплющені... а в

утопленика розплющені очі... Не знаєте, чому воло так?.. Пробачте, що я відібрав у вас багато часу, та й самому мені байдикувати ніколи: мушу піти до кобили, розвезти свій невеличкий товар. Світ лишається світом. Треба дбати, заробити якусь копійку на хліб і забути те, що було. Бо все, що землею вкрито, слід, як то кажуть, забути, а поки живеш на світі, не можна зректися усього земного. Нічого не вдієш, доводиться повернутися до старого речення, що "поки душа в тілі",— поганяй далі, Тев'є!..

Бувайте здорові, а як згадаєте про мене, не згадуйте лихом!

Тев'є їде до Палестини

Оповідання Тев'є-молочаря у вагоні поїзда

— Матінко, кого я бачу! Що поробляєте, реб Шолом-Алейхем? От зустріч! Навіть не снилося! Моє вам шанування! Я собі все думав і думав: "У чім справа, чого це його не видно ні в Бойберику, ані в Єгупці? Мало що буває: може, він віддав богові душу і перебрався туди, де вже не їдять редьки з гусячим смальцем?" Але тут-таки я подумав: "Невже ж вони зроблять таку дурницю? Вони ж людина розумна, слово честі!" Ну, хвалити бога, що побачились у доброму здоров'ї, як там сказано: "Гора з горою..." — людина з людиною зустрічаються...

Ви поглядаєте на мене, пане, неначе не впізнали мене? Це я, ваш старий приятель Тев'є! Не дивіться, що на мені нова капота. Я той самий безталанний Тев'є, що й колись, не змінився ні на волосинку, але коли вдягаєшся по-суботньому, набуваєш трохи кращого вигляду, мовби якийсь багач. Бо, як виїздиш між люди, інакше не можна. А надто, коли вирушаєш у таку далеку подорож, до Палестини, це ж не жарт! Ви дивитесь на мене і думаєте собі: "Звідки це взялася до злидаря Тев'є, що все своє життя торгував маслом і сиром, така забаганка, яку може собі дозволити на старості хіба що який-небудь Бродський?" Вірте мені, пане Шолом-Алейхем, краще не розпитувати, "усе в тумані",— все гаразд, з

усіх поглядів. Посуньте, будь ласка, трохи ваш чемоданчик, я сяду навпроти вас і розповім вам одну пригоду. Ось послухайте, що може утнути Господь бог.

Мушу вам насамперед сказати, що я лишився, хай вас бог милує, вдівцем. Померла моя Голда, царство їй небесне. Була жінка проста, без хитрощів, не заносилася високо, але велика праведниця. Нехай заступається на тому світі за своїх дітей, вона досить намучилася через них і, може, через них-таки пішла зо світу, не могла знести, що вони порозлазились під чотири вітри. Хто у лісі, хто у стрісі. "Нащо мені, прости господи,— казала вона,— таке життя, коли хата зовсім спорожніла! Навіть корова теж сумує, коли відлучають від неї теля". Так, бувало, каже мені Голда і плаче при цьому гірко, сльозами вмивається. Я бачу, що жінка з кожним днем тане, як свічка, і намагаюсь розважити її, кажу їй: "Ех, Голдо-серце, в талмуді сказано: "Або як діти, або як раби", — як з дітьми, так і без дітей. Ми маємо,— кажу,— великого, доброго, могутнього господа, проте,— кажу,— трапляється всяке, часом владика небесний утне таке, що я навіть ворогам своїм цього не зичив би..." Але ж вона була, хай мені простить, все-таки бабою, то й відповідала на це: "Ти грішиш, Тев'є, не можна,— каже,— грішити..." — "Ось тобі маєш,— кажу,— хіба я бовкнув щось недоладне? Хіба я виступаю проти Всевишнього? Бо коли він,— кажу,— створив так славно свій світ, що діти не діти,— кажу,— а батьки — дурниця, то він, мабуть, знає, що робить..." Вона, звісно, не розуміє моїх слів і відповідає зовсім недоречно: "Я помираю,— каже,— Тев'є, хто тобі готуватиме вечерю?" Так каже вона мені тихо і дивиться на мене таким поглядом, що навіть камінь, і той заплакав би. Але ж Тев'є не баба, і я відповідаю їй уривком з талмуда, жартом, мідрашем і ще одним мідрашем: "Голдо,— кажу я,— ти була мені віддана стільки років, то й тепер, на старості літ, не пошиєш мене в дурні". Дивлюсь на мою Голду — біда! "Що тобі,— кажу, — Голдо?" — "Нічого",— каже вона, ледве ворушачи губами. Еге! Бачу — справа погана. Запрягаю коня, їду до міста і привожу лікаря, найкращого лікаря. Приїхав додому — те-те-те! Моя Голда лежить уже на землі із свічкою в головах, схожа на купку землі, що її згребли і вкрили чорним. Стою собі і думаю: "Оце людина? Оце все, що лишається

після неї! Ах ти, владико небесний, що ти витіваєш із своїм Тев'є! Що я тепер робитиму на старості літ, нещасна моя голова?" І отак я припав до землі!.. Але дарма, кричи ґвалт, бийся головою об стінку! Знаєте, що я вам скажу? Коли бачиш перед собою смерть, мимоволі стаєш невіруючим. Починаєш міркувати: "Хто ми і що є життя наше",— що таке оцей світ із планетами, які крутяться, з поїздами, які шалено мчать, з усім оцим тарарамом і гармидером, і навіть Бродський з його мільйонами ніщо — "суєта суєт", копійки щербатої не вартий!

Одним словом, я найняв людину читати поминальпу молитву "кадиш", заплативши за цілий рік наперед. Що поробиш, коли бог мене покарав, не дав мені синів29, а тільки самих дочок і дочок, бодай їм усячина! Не знаю, чи всі так мучаться із своїми дочками, чи тільки я такий безпросвітний невдаха, що не щастить мені з ними? Тобто проти дочок я нічого не маю. А щастя від бога залежить. Хоча б половину мати того, що вони мені бажають. Навпаки, вони мені аж занадто віддані, але ж усе, що "занадто", то не здрово.

Ось візьміть, наприклад, мою мізинку Бейлку. Ви собі не уявляєте, що то за дитина. Ми ж з вами знайомі, хвалити бога, не перший рік, і ви добре знаєте, що я не з тих батьків, котрі люблять хвалити своїх дітей просто так собі. Але коли мова зайшла про мою Бейлку, мушу вам сказати тільки два слова. Відколи бог має справу з Бейлками, він ще такої Бейлки не створив. Ну, про вроду вже не доводиться говорити: Тев'єві дочки, це ж ви самі знаєте, уславлені в цілому світі, як найбільші красуні. Але Бейлка їх усіх за пояс заткне. Та чого тут розводитись? Адже сказано: всім красуням красуня! Моїй Бейлці можна адресувати слова з молитви: "Облудна є краса",— не про вроду її йдеться, а про її вдачу. Золото, щире золото, кажу вам! Я завжди був для неї найдорожчим на світі. Але відколи моя Голда, мир їй, померла, тато для неї став зіницею ока! Не дає порошинці впасти на мене. Я вже казав сам собі: "Господь бог посилає ліки перед болячкою. От тільки важко вирішити, що гірше: ліки чи болячка". Хто міг наперед знати, що Бейлка заради мене продасть себе за гроші і вирядить батька на схилі віку до Палестини! А втім, це тільки так говориться. Вона так само винна в

цьому, як ви, наприклад. У всьому тут винний він, її обранець! Я його не хочу лаяти, нехай завалиться стеля йому на голову! А може, сказати по щирості, я сам винен у цьому, бо ж про це недвозначно сказано в талмуді: "Повинна людина"... Але смішно, слово честі, коли я розповідаю вам, що саме сказано в талмуді!

Одним словом, не хочу вас довго затримувати. Проминув рік і ще рік. Моя Бейлка виросла, стала, нівроку, дівчиною на виданні, а Тев'є робить своє, як завжди, возить підводою масло й сир улітку до Бойберика, узимку до Єгупця, щоб тих багатіїв потоп залив, як у Содомі! Терпіти не можу цього міста, і не так саме місто, як людей, і не так усіх людей, як одну людину — шадхена Ефраїма, стократ болячок йому в спину! Ось послухайте, що шадхен може встругнути.

Одного чудового дня я приїхав якось на початку осені до Єгупця із своїм товаром. Дивлюсь — "і прийшов Гаман"30 — іде шадхен Ефраїм! Я вам колись розповідав про нього. Хоч Ефраїм в'їдлива людина, але, зустрівши його, мусиш зупинитись — отакий він чоловік...

— Послухай-но, розумнице моя,— звертаюсь я до своєї конячини,— зупинись на хвилинку, я тобі дам трохи похрумати...

І потискую Ефраїмові руку, починаю розмову здалека:

— Як у вас із заробітками?

Він гірко зітхає і відповідає:

— Дуже погано!..

— А саме? — запитую.

— Нема чого робити,— відповідає він.

— Нічогісінько? — запитую.

— Нічогісінько! — відповідає він.

— А в чому річ? — запитую.

— Річ у тому,— відповідає він,— що весілля тепер уже не справляють дома...

— А де ж тепер справляють? — запитую.

— Там десь,— відповідає він,— за кордоном...

— Що ж робити,— кажу,— такому, як я, наприклад, коли навіть бабка мого діда ніколи там не бувала?

— Для вас, реб Тев'є,— каже він і частує мене понюхом табаки,— я маю непоганий товар тут на місці...

— А саме? — запитую.

— Жінку одну, вдову без дітей. Має сто п'ятдесят карбованців приданого, була куховаркою в найпорядніших домах...

Я вирячуюсь на нього і кажу:

— Реб Ефраїм, кого ви маєте на увазі з цією нареченою?

— А кого мені мати на увазі? — запитує він.— Вас...

— Тьху,— кажу,— на голови моїх ворогів! — стьобаю коня батогом і хочу їхати далі.

— Прошу, не гнівайтесь, реб Тев'є,— озивається до мене Ефраїм,— може, я вас чимсь образив! Скажіть тоді, кого ви мали на увазі?

— Кого ж мені мати на увазі,— відповідаю,— як не мою мізинку?..

Він аж підстрибнув на місці і ляснув себе по лобі:

— Стривайте! Добре, що ви мені нагадали, дай вам боже дожити до глибокої старості, реб Тев'є!

— Амінь! — кажу.— Бажаю і вам дожити аж до приходу месії. Але чого це,— запитую,— на вас така радість напала?

— Все гаразд, реб Тев'є,— каже він,— дуже добре, краще бути не може!

— А саме,— питаю,— що саме так добре?

— Я маю для вашої мізинки,— каже він,— щастя, козирного туза, багатія, дуку, мільйонщика, Бродського, підрядчик він, і звуть його Педоцур!

— Педоцур? — кажу.— Знайоме ім'я з Біблії.

— На що мені здалася Біблія,— каже він,— яка там Біблія? Він підрядчик, оцей Педоцур, будує кам'яні будинки, мости, був у Японії під час війни, привіз лантух грошей, виїздить на баских конях, в каретах з лакеями, має власну лазеньку у себе в хаті, паризькі меблі, брильянтову каблучку на пальці, ще зовсім не стара людина, парубок, справжній "холостяк", прима!.. А шукає він гарну дівчину, нехай буде хто завгодно, гола, боса, аби гарнюня!..

— Тпр-ру! — кажу я йому.— Коли ви будете і далі так бігти без попасу, ми з вами заїдемо, реб Ефраїм, до чорта в зуби. Якщо не помиляюся,— кажу,— ви вже якось сватали мені цього самого жениха,— кажу,— для моєї старшої дочки, для Годл...

Почувши це, Ефраїм як не зарегочеться, аж за боки взявся від сміху. Я боявся, що його грець візьме.

— Ого,— каже він,— ви згадали історію з часів, коли моя бабка дівкою була! Той збанкрутував ще перед війною і втік до Америки!..

— Благословенна будь його світла пам'ять,— кажу я,— може, цей теж втече туди?

— Що ви вигадуєте, реб Тев'є,— спалахує шадхен.— Той був свистун, шарлатан, марнотрат, а цей,— каже,— підрядчик, з війни повернувся з безліччю гешефтів, з конторою, з службовцями, з... з... з...

Коротше кажучи, шадхен розпалився так, що стягнув мене з воза, взяв за лацкани і так довго трусив мене, аж поки підійшов городовий і хотів нас обох відпровадити в буцегарню. Щастя, що я знаю, як з поліцією поводитись...

Одно слово, не буду вас затримувати. Оцей Педоцур став женихом моєї мізинки Бейлки. Проминув деякий час, і ми справили весілля. Чому я кажу, що проминув деякий час? Тому, що Бейлка не хотіла цього шлюбу, як не хоче людина вмирати. Що більше Педоцур в'язнув до неї з подарунками, і з золотими годинниками, і з брильянтовими обручками, то осоружніший ставав він їй. Мені не треба пальця в рота класти. Я це добре бачив з її вигляду, спостерігаючи її опухлі очі і сльози її, які вона нишком проливала. Одного разу кажу їй мимохідь:

— Чуєш, Бейлко,— кажу я,— боюсь, що твій Педоцур тобі так само любий і приємний, як мені?

— Хто це тобі сказав? — питає вона, почервонівши по саме волосся.

— А чого ж тоді,— кажу,— плакати цілі ночі?

— Хіба я плачу? — каже вона.

— Ні,— кажу,— ти не плачеш, а тільки хлипаєш. Думаєш,— кажу,— що, занурюючи голову в подушку, ти ховаєш від мене свої сльози? Думаєш, що твій тато хлопчисько або мозок йому висох і він не розуміє,— кажу,— що ти робиш це для твого старого тата? Ти хочеш,— кажу,— забезпечити йому спокійну старість, щоб він мав де голову притулити, щоб він, крий боже, не мусив ходити попідвіконню з довгою рукою? Якщо ти так думаєш, то ти,— кажу,— велика дурепа. Ми маємо могутнього бога,— кажу,— і Тев'є не з тих дармоїдів-нероб,— кажу,— які живуть на чужих хлібах. А гроші,— кажу,— це грязь, як у святому письмі сказано. Ось тобі доказ,— кажу,— твоя сестра Годл, хоч яка біднячка, проте,— кажу,— диви, що вона пише казна-звідки, з краю світу, і якою щасливою вважає себе там із своїм небораком Перчиком!..

Ану вгадайте, що мені на це відповіла Бейлка.

— До Годл,— каже вона,— не рівняй мене. Годл вийшла заміж,— каже вона,— в такі часи, коли весь світ хитався,— от-от мав перевернутися. Тоді всі дбали про ціле людство, а про себе забували. Тепер,— каже вона,— коли світ залишився, як був, кожен дбає за себе, а про людство забуває...

Отак відповідає мені Бейлка. Підіть здогадайтесь, що вона мала на думці!

Ну? Подобаються вам Тев'єві дочки? Подивилися б ви на неї, коли вона стала до шлюбу — просто принцеса! Я тільки стояв, милувався нею та й думав собі: "Оце Бейлка, Тев'єва дочка? Де це вона навчилась так стояти, і так виступати, і так голову тримати, і так одягатись, щоб усе

на ній було як вилите?.." Проте довго милуватися нею мені не дали змоги, бо того ж таки дня після шлюбу, десь о шостій годині вечора, молоде подружжя подалося кур'єрським поїздом під три чорти аж до Італії, як заведено у великосвітських людей. А назад вони повернулися вже глибокої осені і переказали мені, щоб я, бога ради, негайно приїхав до Єгупця. Мені це одразу не сподобалося: "Одно з двох, якщо вони хочуть, щоб я просто так приїхав, вони могли б переказати, щоб я прибув,— і все. Навіщо оце "бога ради" і "негайно"? Тут, певно, криється якась особлива причина! Тож постає питання: яка саме причина?" І різні думки та припущення, добрі і лихі, лізуть мені в голову: "Може, подружжя вже там посварилося? Може, вони подряпалися, як ті кішки, і справа дійшла до розлуки?" І одразу ж сам себе спиняю: "Ти дурний, Тев'є, навіщо тобі все тлумачити на гірше? Звідки ти знаєш, чого тебе кличуть? Може, вони скучили за тобою, хочуть побачитись? Чи, може, Бейлка хоче, щоб тато її був близько коло неї? Чи, може, захотів Педоцур дати тобі посаду, взяти тебе до своїх справ і зробити тебе управителем над його підрядами? Так чи так, а їхати треба. І я сідаю на поїзд та їду до Єгупця. Їду собі отак, думки снуються, і уявляється мені, що я залишив село, поспродував корів, підводу, геть-чисто все, переїхав до міста і став у мого Педоцура спершу наглядачем, потім касиром, потім найстаршим над його підрядами, а тоді компаньйоном в усіх його справах, нарівні з ним, усе пополам, виїжджаю, як і він, на баских конях — один буланий, а другий каштановий — і дивуюсь сам собі: "Як це сумирний чолов'яга Тев'є так звеличився? Навіщо мені увесь цей тарарам, шарварок, цілоденна метушня, постійна морока з мільйонщиками! Облиште мене, я хочу мати спокійну старість, заглядати часом у Біблію, прочитати псалом з псалтиря... Треба ж подумати і про той світ, чи не так? Як каже цар Соломон: людина подібна до тварини, забуває, що скільки б вона не жила, а вмерти однаково доведеться..."

Ось з такими мріями й думками приїхав я щасливо в Єгупець і подався прямо до мого Педоцура. Що ж, вихвалятись перед вами, розповідати про його "велич і багатство" — про його квартиру і розкоші — не доводиться. Я ще ніколи не сподобився бути у Бродського вдома,

але я собі так міркую, що кращого, ніж у Педоцура, не буває в світі!.. Можете собі уявити, який це палац, хоч би з того, що швейцар коло дверей, одоробло із срібними ґудзиками, ні в якому разі не хотів мене пустити всередину, хоч убий його! Що тут робиться? Двері скляні, і я бачу, як він стоїть, отой одоробло, погибель на його голову, і чистить убрання. Моргаю я до нього, кажу йому на митах і руками розмахую, щоб він мене пустив усередину, бо хазяїнова жінка доводиться мені рідною дочкою. Але він, дурна голова, нічогісінько не розуміє, показує мені теж на мигах, теж мовчки, щоб я пішов і забрався геть звідси під три чорти. Чи ви бачили таку рахубу! До рідної дочки не можна доступитись! "Сором і ганьба на твою сиву голову, Тев'є, до чого ти дожив!" Так думаю я собі, дивлюсь у скляні двері і помічаю, що там крутиться якась дівчина. "Мабуть, їхня покоївка",— подумав я, бо очі в неї злодійкуваті. Всі покоївки мають злодійкуваті очі. Я вхожий у багатійські доми і знаю покоївок... Моргаю до неї: "Відчини мені, ластівко!" Вона послухалася, відчиняє двері і звертається до мене, уявіть собі, єврейською мовою:

— Кого вам треба?

— Тут живе Педоцур? — запитую.

— Кого вам треба? — каже вона мені голосніше.

— Якщо в тебе запитують,— кажу їй ще голосніше,— то відповідай: тут живе Педоцур?

— Тут,— відповідає вона.

— Коли так,— кажу,— ми з тобою свої люди. Піди і перекажи своїй мадам Педоцур,— кажу,— що вона має гостя. Тато її, Тев'є, приїхав,— кажу,— в гості і стоїть уже чимало часу надворі, наче жебрак на порозі, бо не заслужив уваги й ласки оцього гаспида у срібних ґудзиках, пропав би він за твій найменший нігтик!

Почувши ці слова, дівчина,— видно добра шельма,— із сміхом защепнула двері прямо перед моїм носом, побігла нагору, збігла вниз, впустила мене і завела в палац, якого мої діди і прадіди уві сні ніколи не бачили. Шовк і оксамит, золото і кришталь, ви йдете й не чуєте своїх кроків, бо ступаєте грішними ногами по найкоштовніших килимах, пухких, мов сніг. А годинників, годинників скільки! На стінах годинники, на столах годинники! Тьма-тьмуща годинників! "Господи боже, як у багачів усе гоже! Навіщо людині стільки годинників?" — думаю собі і, заклавши руки назад, іду далі. Дивлюся — кілька Тев'є нараз сунуть мені назустріч з усіх боків. Один Тев'є йде туди, другий Тев'є — сюди, один до мене, другий від мене — тьху на вашу голову! З усіх чотирьох боків дзеркала! Тільки такий птах, як оцей підрядчик, може собі дозволити розкіш мати стільки годинників і стільки дзеркал!.. І в пам'яті виринає Педоцур, товстенький, кругленький, з лисиною на всю голову, а говорить він тонким голоском і сміється дрібненько. І пригадую я, як цей Педоцур уперше приїхав на баских конях до мене на село, розсівся, наче в свого батька на покуті, познайомився з моєю Бейлкою, відкликав мене набік і сказав мені по секрету на вухо, але так голосно, що можна було почути аж у Єгупці. Який секрет? Секрет полягав у тому, що моя дочка йому сподобалась і він хоче раз, два, три — і весілля.

Що моя дочка йому сподобалась — річ цілком природна. Але оце "раз, два, три" було мені "як двосічний меч",— наче хто тупий ніж загородив мені в серце. Як то раз, два, три — і весілля? А я де? А де Бейлка? Ой, як мені хотілося вгатити йому кілька стихів з мідраша, щоб він довго пам'ятав мене! Але стримався. "Навіщо тобі, Тев'є, втручатися в справи дітей? Багато ти домігся у своїх старших дочок, коли ти хотів давати їм поради щодо їх заміжжя? Наговорився до хрипоти, висипав усю свою мудрість, а хто пошився у дурні? Тев'є!"

Одним словом, облишмо, як ви там пишете у своїх книжках, царевича і вернімось до царівни. Отже, я, як бачите, поступився і приїхав до них у Єгупець. І тут почалося: "Добридень! Доброго здоров'я! Як ся маєте? Що поробляєте? Сідайте!" — "Спасибі, можу постояти!" — ну, і всі інші церемонії, як звичайно. Лізти поперед батька і запитати,

чого мене сюди кликано,— не личить. Тев'є не баба, він має час. А тут іще приходить якийсь один у великих білих рукавичках і сповіщає, що сніданок уже на столі. Ми всі троє підводимось, заходимо в кімнату з самого дуба: стіл дубовий, стільці дубові, стіни дубові, стеля з дуба, і все різьблене, мальоване і цяцьковане, а на столі — царські страви: чай, і кава, і шоколад, і печиво, і добрий коньяк, і найкращі соління, і різні наїдки, фрукти та овочі. Мені соромно признатися, але, ніде правди діти, моя Бейлка напевно за столом у свого тата такого ніколи не бачила. Мені наливають чарку і ще одну чарку, я цокаюсь, випиваю і дивлюся на неї, на мою Бейлку, і думаю собі: "Ти дожила, Тев'єва дочко, як у пасхальній молитві сказано: "Підносить з праху бідняка",— коли бог допомагає біднякові, його і не впізнати. Здається, Бейлка — і все-таки наче й не Бейлка". І я пригадую колишню Бейлку, порівнюю її з теперішньою, і мені боляче, серце щемить, немовбито я зробив щось неподобне, і ніяк не виправиш цього: наприклад, виміняв би свою роботящу конячину на лоша, і невідомо, що з нього буде, кінь чи казна-що. "Ех, Бейлко, Бейлко,— думаю собі,— що з тебе стало! Колись, пам'ятаєш, ти вечорами сиділа біля чадної лампочки, шила й співала пісеньку, чи за якусь мить видоювала обох корівок, чи зовсім закочувала рукави і варила для мене звичайнісінький молочний борщ або готувала галушки з квасолею, чи пампушки з сиром, чи маківники і казала мені: "Тату, помий руки!" Це ж було любіше від найкращої пісні! А тепер вона сидить із своїм Педоцуром, як царівна, двоє служників подають до столу, бряжчать тарілками. А Бейлка? Хоч би слово вимовила! Зате він, Педоцур, говорить уже за обох, не затуляє рота ні на хвилину! Відколи живу на світі, я ще не бачив, щоб людина так любила базікати, чорти його батька зна що! І дрібненько сміється при цьому тонким голоском. Це у нас називається: сам сказав дотеп, і сам сміється... Крім нас трьох, за столом сидить ще якийсь червонопикий, не знаю хто він і звідки він, але їдок, знати, він не з останніх, бо весь час, поки Педоцур говорив і сміявся, той уминав, аж за вухами лящало, як у Біблії сказано: "Троє трапезували",— він їв за трьох. Цей їв, а той говорив, і все якісь дурні речі, що й слухати гидко: "підряд", "губернське правління", "удільне відомство", "казначейство", "Японія"...

З усього цього мене цікавила тільки Японія, бо з Японією я мав деякі справи. Під час війни з нею, ви ж знаєте, коні були у великій пошані, їх шукали удень із свічками. Прийшли, самі розумієте, і до мене та взяли мою кобилу на цугундер, виміряли аршином, ганяли туди-сюди і видали їй... "білий білет". Я їм тоді сказав: "Я ж знав наперед, що даремна ваша праця. Як у Біблії сказано: "Відає праведник душу тварини своєї",— не може Тев'єва кобила піти на війну..." Але, пробачте, пане Шолом-Алейхем, я плутаю різні справи і можу отак збитися з пантелику. Перейдімо краще, як кажуть, до нашої справи.

Одним словом, ми, як бачите, непогано випили і закусили гарненько, а коли вийшли з-за столу, Педоцур взяв мене під руку і завів до окремого кабінету, оздобленого з царською розкішшю — з рушницями й списами на стінах та гарматами на столі. Посадовив він мене на диван, м'який як масло, вийняв із золотого ящичка дві великі, товсті, запашні сигари, одну закурив сам, другу дав мені, розсівся напроти мене, випроставши ноги, і звертається до мене:

— Знаєте, чого я послав по вас?

"Ага,— думаю собі,— оце він, мабуть, хоче завести розмову про справи". Але удаю простачка і озиваюсь до нього:

— "Хіба я сторож братові моєму?" — звідки мені знати?

— Я хотів,— каже він мені,— поговорити з вами таки про вас.

"Служба",— думаю собі і відказую йому:

— Коли щось путнє, будь ласка, послухаємо.

Тоді Педоцур виймає сигару з рота і виголошує цілу проповідь.

— Ви,— каже він,— розумна людина і не образитесь, коли я з вами говоритиму одверто. Треба вам знати,— каже він,— що в мене великі діла, а коли маєш такі великі діла, як я...

"Еге,— думаю собі,— ось чого я йому потрібний",— і перебиваю його на слові та озиваюсь до нього:

— У талмуді сказано: "Чим більше майна, тим більше турбот". Чи знаєте ви, що це означає?

— Я вам скажу чисту правду,— відповідає він мені досить одверто,— талмуда я ніколи не вчив і не знаю навіть, який він з вигляду.

Так каже мені Педоцур і дрібненько сміється своїм тонким голоском. Як це вам подобається? Здається, коли тебе бог покарав і ти невіглас, то хоч прикуси язика, навіщо тобі цим ще вихвалятися? Так думаю я собі і озиваюсь до нього:

— Я так і думав, що ви до цих речей непричетні. Але послухаємо, що далі.

— Далі,— веде він,— я хотів вам сказати, що з моїми ділами, з моїм ім'ям, з моїм положенієм мені соромно, що вас прозивають Тев'є-молочар. Ви повинні знати,— каже він,— що я знайомий лічно з губернатором, що до мене в дім може прийти іноді Бродський, Поляков31 і навіть сам Ротшільд, чєм чорт не шутіт?..

Так звертається до мене Педоцур, а я сиджу, дивлюся на його блискучу лисину і думаю: "Дуже можливо, що ти знаєш "лічно" губернатора і Ротшільд може іноді прийти до тебе в дім... Але говориш ти, як нахаба..."

І озиваюсь до нього вже трохи роздратовано:

— Що ж робити, коли до вас і справді завітає Ротшільд?

Думаєте, що він зрозумів мої ущипливі слова? "Ні лісу, ні ведмедів",— нічого подібного!

— Я б хотів,— каже він,— щоб ви покинули ваше молочарство і взялись до чогось іншого.

— А саме,— питаю,— до чого?

— Що завгодно,— каже він.— Мало хіба ґешефтів на світі? Я вас,— каже,— підтримаю грошима, скільки вам потрібно буде, аби тільки ви перестали називатися Тев'є-молочар. Або, стривайте,— каже він,— знаєте що? Може, ви б зовсім — раз, два, три! — поїхали до Америки? Га?

Так каже він, бере сигару в зуби і дивиться мені просто у вічі, світячи лисиною... Ну? Що можна відповісти такому грубіянові? Спочатку я було подумав: "Чого ти сидиш, Тев'є, як бовдур? Встань, грюкни дверима і тікай звідси, не попрощавшись!.." Так воно взяло мене за печінки!.. Таке зухвальство підрядчика! Як ти смієш наказувати мені, щоб я покинув чесну, пристойну роботу і поїхав до Америки! Тому тільки, що до тебе може коли-небудь прийти Ротшільд, Тев'є-молочар мусить тікати світ за очі?! Серце в мені кипіло, як казан, та й роздратований я був ще раніше, на неї лютував я, таки на мою дочку Бейлку: "Чого ти сидиш там, як царівна, між сотнями годинників і тисячами дзеркал, коли твого батька женуть на тортури, на смертні муки? Далебі,— думаю собі,— твоя сестра Годл краще зробила, ніж ти! Що правда, то правда, у неї немає такої хати і стільки мотлоху, як у тебе. Зате ж вона має чоловіка Перчика, то це людина, яка про себе зовсім забуває. Головне для Перчика — все людство... А до того ще в нього голова на плечах, а не макітра з блискучою лисиною. І язичок у Перчика — це ж золото червоне! Йому як наведеш стих з Біблії, то він дасть три стихи здачі! Стривай, підрядчику

мій, ось я зараз ушкварю такий стих, що тобі в очах потемніє!.." Так думаю собі і звертаюсь до нього з такими словами:

— Що ж,— кажу,— те, що талмуд для вас таємниця, це мені зрозуміло; коли такий чоловік, як ви, живе в Єгупці і прозивається Педоцур, а сам він підрядчик, то талмуд,— кажу,— може лежати на горищі. Але ж простий уривок з Біблії,— кажу,— його зрозуміє навіть дитина. Ви, певно, знаєте,— кажу,— що говорить коментар до Біблії з приводу Лавана Арамського: "Міхвостато десвинято не роблято кашкетосо!.." А він дивиться на мене, як баран на нові ворота, та й питає:

— Що ж це означає?

— Це означає,— кажу,— що з свинячого хвоста не можна пошити кашкета.

— Власне, з приводу чого ви це кажете? — питає він.

— З приводу того,— кажу,— що ви пропонуєте мені їхати до Америки.

— Америка не підходить? — засміявся він дрібненько.— Тоді, може, до Палестини? Всі старі євреї їдуть до Палестини...32

Тільки-но він це сказав, а воно мені уроїлось у голову: "Стривай! Може, це й не так погано, Тев'є, як ти гадаєш? Може, це таки непоганий план? Справді ж бо, ніж така втіха від дітей, як у тебе, може, дійсно краще поїхати до Палестини? Дурню! Чим ти ризикуєш і кого ти тут маєш? Твоя Голда, мир їй, все одно лежить уже в могилі, а ти сам, між нами кажучи, хіба не стоїш на порозі своєї могили? Докіль можна ряст топтати?.." А, до речі, мушу сказати, пане Шолом-Алейхем, що я давно хотів побувати коло Стіни плачу33, могил патріархів і праматері Рахілі, побачити на власні очі, який вигляд має річка Йордан, гора Сінай,

Червоне море, Пітом і Рамзес34 і тому подібне. І я лину в думках туди, в стародавню обітовану землю Ханаанську, де, як кажуть, течуть річки, повні молока і меду. Але Педоцур перебиває мої мрії саме посередині і звертається до мене:

— Ну, навіщо,— каже він,— так довго думати? Раз, два, три...

— У вас,— кажу,— хвалити бога, все раз, два, три... А для мене,— кажу,— це дуже складна річ, бо, щоб піднятися та поїхати до Палестини, треба мати неабиякі гроші...

Він дрібненько засміявся своїм тонким голоском, підвівся, підійшов до стола, висунув шухляду, вийняв звідти гаманця і поклав на стіл, можете повірити, добру копійчину. Недовго думаючи, я згріб ці всі асигнації — таку силу мають гроші,—заховав їх глибоко в кишеню і збираюсь навести йому ще кілька уривків з мідраша, але він навіть слухати не хоче і каже:

— Цього вам вистачить, щоб доїхати, а коли приїдете на місце і вам потрібні будуть ще гроші, напишіть,— каже він,— листа, то вам — раз, два, три! — негайно перекажуть. А нагадувати вам,— каже він,— ще раз про поїздку не треба — адже ви людина сумлінна, маєте совість у серці...

Так каже мені Педоцур і дрібненько сміється своїм тонким голоском, від якого сказитися можна! І в голові в мене промайнула думка: "Може, шпурнути йому в обличчя його асигнації і сказати, що Тев'є не купують за гроші і що з Тев'є не говорять про сумління і совість?.." Але перше ніж я розкрив рота, Педоцур дзвонить, кличе Бейлку і каже їй:

— Знаєш, голубонько? Твій тато їде від нас, він спродує все, що має, і виїздить — раз, два, три — до Палестини.

"Все, що мені снилося лихого цієї ночі і минулої ночі, хай впаде на твою голову!.." — думаю я собі і дивлюсь на мою Бейлку. А вона хоч би скривилась на мить. Стоїть, як дерево, ні краплини крові в обличчі, дивиться то на мене, то на нього і ані пари з уст! Я, на неї дивлячись, теж мовчу. Мовчимо ми, отже, обоє, як у псалтирі сказано: "Прилипне язик мій",— нам зовсім відібрало мову. Голова мені обертом іде, у скронях стукає, як від чаду. "З чого б це? — думаю собі.— Певно, від клятої сигари, якою Педоцур почастував мене. Але ж ось він і сам палить! Палить і говорить, язик його не заспокоюється ні на хвилину, хоч очі в нього злипаються. Йому, видно, хочеться здрімнути".

— Їхати треба вам,— каже він мені,— звідси до Одеси кур'єрським, а з Одеси морем аж до Яффи. А їхати морем,— каже він,— найкраща пора тільки тепер, бо пізніше починаються вітри з снігами, з бурями, з... з... з...

Так каже він, а язик у нього заплітається, як у людини, що дуже хоче спати. Проте торочить далі:

— А коли будете зовсім готові до від'їзду, сповістіть нас, тоді ми виїдемо,— каже він,— обоє на вокзал з вами попрощатися, бо коли ще зможемо побачитись?

Так закінчує він, протяжно позіхаючи, підводиться і озивається до Бейлки:

— Голубонько, посидь тут трохи, а я,— каже,— піду приляжу на часинку.

"Ти ще ніколи нічого розумнішого не сказав, слово честі! Тепер я хоч матиму, на чию голову вилити все, що наболіло на серці". Так думаю я собі і хочу взятися до Бейлки, висловити їй все, що накипіло в мені за цей ранок. Але Бейлка як не впаде мені на шию та як не заплаче! Серце краялось від її плачу! Мої дочки, бодай їм, мають усі таку звичку:

спочатку вони бадьоряться, гороїжаться, а коли до діла доходить — плачуть, як верби. Ось візьміть, приміром, мою старшу дочку, Годл. Хіба мало сліз вона пролила в останню хвилину, коли їй довелося піти в заслання слідом за своїм Перчиком у холодні країни? Та куди їй до Бейлки! Вона її нігтя не варта!

Скажу вам щиру правду: я сам — ви вже мене трохи знаєте — не з тих, що рюмсають. Добре поплакав я тільки один раз, коли моя Голда, хай царствує, лежала на землі, і ще один раз я досхочу наплакався, коли Годл поїхала до свого Перчика, а я лишився на вокзалі сам-один із своєю конякою... І, може, ще разів зо два траплялось, що я трохи, як то кажуть, пускав сльозу, а більше не пригадую, щоб мав звичку плакати. Проте коли Бейлка розплакалась, серце мені так защеміло, що я вже не міг їй жодного слова докору сказати. Зі мною не треба багато говорити, я — Тев'є. Я одразу зрозумів її сльози. То були не просто собі сльози, то були, розумієте ви, "сльози спокути за непослух перед батьком!.." І замість того, щоб я їй вичитав, як вона того варта, та вилив увесь свій гнів на її Педоцура, я почав заспокоювати її, наводячи притчу за притчею, як Тев'є вміє... Бейлка вислухала мене і каже:

— Ні, тату, не через те я плачу. Я ні на кого не скаржусь. Але те, що ти їдеш з моєї вини, а я не можу нічим цьому завадити, оце мені найбільш болить.

— Облиш,— кажу,— ти говориш зовсім як мала дитина. Ти забула,— кажу,— що ми маємо великого бога, а тато твій ще при повній силі. Для твого тата,— кажу,— нічого не важить поїхати до Палестини і повернутись назад. Як у Біблії сказано: "Поїхали і отаборились",— туди і назад...

Так я її заспокоюю, а сам думаю: "Тев'є, ти брешеш! Якщо вже поїдеш до Палестини, то "мир праху його" — кінець Тев'єві!.."

А вона, немовби вгадавши мої думки, озивається до мене:

— Ні, тату,— каже вона,— отак розважають маленьку дитину: дають їй ляльку, забавку в руки й оповідають їй гарну казочку про білу кізоньку... Якщо,— каже вона,— вже оповідати казку, то я,— каже,— розповім тобі, а не ти мені. Але моя казка скоріше смутна, ніж гарна.

Отак каже мені Бейлка: Тев'єві дочки не говорять марно. І вона розповідає мені предовгу історію, казку з "Тисячі і однієї ночі", як оцей її Педоцур з малого звеличився, піднісся з найнижчого стану, самотужки видерся на найвищий щабель, а тепер мріє про те, щоб до нього додому прийшов у гості Бродський, отож роздає він милостині, розтринькує тисячі. Але, оскільки самих грошей ще не досить, треба до того мати і пристойне походження, то Педоцур із шкури пнеться, щоб довести, що він неабихто. Він вихваляється, що походить від великих Педоцурів і що його тато теж був відомий підрядчик. "Хоч,— каже вона,— він добре знає, що мені відомо, хто його батько: це був бідний музикант. А тепер, — каже вона,— він розповідає всім, що його тесть був мільйонщиком..."

— Кого це він,— питаю,— має на увазі? Мене? Якщо мені судилося,— кажу,— будь-коли мати мільйони, то нехай я цим одбуду.

— Ти собі не уявляєш, тату,— каже вона,— як мені пашить лице від сорому, коли він мене знайомить із своїми приятелями і починає їм змальовувати велич мого батька, і моїх дядьків, та всієї моєї сім'ї. Вигадує таке, що просто вуха в'януть. А доводиться,— каже вона,— все це вислуховувати і мовчати, бо він щодо цього великий капризун.

— По-твоєму,— кажу,— він капризун, а по-нашому зухвалець і мерзотник.

— Ні,— каже вона,— тату, ти його не знаєш. Педоцур зовсім не такий поганий, як тобі здається. У нього,— каже вона,— добре серце і щедра рука. А для мене — радий зірку з неба дістати! Думаєш, я зовсім не маю над ним влади? Ось я нещодавно умовила його визволити з далеких губерень Годл з її чоловіком. Він заприсягся переді мною, що ладен

витратити на це кілька тисяч, але з однією умовою, щоб вони звідти подались прямо до Японії.

— Чого це до Японії,— питаю,— чому не до Індії або, приміром, до цариці Савської35 у Падан-Арам?36

— Бо в Японії,— каже вона,— є в нього справи. У цілому світі є в нього справи. Те, що він витрачає,— каже вона,— за день на самі телеграми, нам вистачило б на півроку життя. Але що з того,— каже вона,— коли я не я?..

— Виходить так,— кажу,— як у молитві сказано: "Коли не я за себе, то хто за мене",— я не я, а ти не ти...

Отак озиваюсь я до неї жартома уривком з молитви, хоч серце крається мені на шматки, бо я бачу, що моя бідна дитина поневіряється, як то кажуть, "у багатстві і пошані..."

— Твоя сестра Годл,— кажу,— так не зробила б...

— Я вже тобі казала,— відповідає Бейлка,— ти мене до Годл не рівняй, тату. Годл жила,— каже вона,— у свій час, а Бейлка живе в свій час... Від часів Годл до часів Бейлки так далеко,— каже вона,— як звідси до Японії...

Розумієте зміст такої туманної мови?

Одним словом, я бачу, ви поспішаєте, пане. Ще дві хвилини і — кінець усім моїм розповідям. Набравшись горя і турбот за мою щасливу мізинку, я вийшов звідти розбитий, пригнічений, шпурнув на землю сигару, що зачадила мені голову, і озиваюсь до неї, тобто до сигари:

— Іди ти в пекло, під три чорти!

— Кого це ви лаєте, реб Тев'є? — чую я голос за своєю спиною.

Повертаю голову, дивлюся — шадхен Ефраїм, згорів би він!

— Доброго здоров'я,— кажу я.— Що ви тут поробляєте?

— А що,— питає він,— ви поробляєте тут?

— Був,— кажу,— в гостях у моїх дітей.

— Як же,— питає,— вони поживають?

— А як їм поживати,— кажу.— Дай боже нам обом так!

— Ви, я бачу,— каже він,— дуже задоволені моїм товаром?

— Ще як задоволений,— кажу,— хай вам бог віддячить за це,— кажу, — вдвоє більше.

— Спасибі вам,— каже він,— за побажання, може, ви б до цього побажання додали ще подарунок?

— Ви хіба,— питаю,— не одержали за сватання?

— Нехай,— каже він,— має стільки ваш Педоцур.

— А що,— кажу,— хіба мало дав?

— Не так мало,— каже він,— як від щирого серця.

— А саме?

— А саме? Вже нема,— каже він,— і копійки.

— Де ж це поділося? — питаю.

— Видав заміж,— каже,— дочку.

— Мазл-тов,— кажу,— хай бог дасть, щоб це було в щасливий час і щоб ви дожилися великої втіхи...

— Нічого собі втіха,— каже він,— реб Тев'є. Знайшов на свою голову зятя-шахрая, який бив, катував дочку, забрав гроші і подався,— каже він,— до Америки.

— Навіщо ж ви,— кажу,— дозволили йому поїхати так далеко?

— А що я мав,— каже він,— робити з ним?

— Вам треба було,— кажу,— йому насипати солі на хвіст...

— Вам, певно,— каже він,— дуже добре на серці, реб Тев'є?

— Дай боже,— кажу,— вам хоч би половину!

— Он як? А я вважав, що ви багатій. Якщо так,— каже він,— то ось вам понюх табаки...

Здихавшись шадхена понюхом табаки, я приїхав додому і почав спродувати моє хазяйство, назбиране за всі ці роки. Уявіть собі, не так скоро це робиться, як говориться. Кожен горщик і кожна дрібничка мені краяли серце. Ця річ нагадувала Голду, нехай царствує, та річ нагадувала дітей, нехай довго живуть. Але ніщо не завдало мені стільки болю душевного, як розлука з моєю конякою. Перед нею я себе почував винним... Адже ми попрацювали з нею стільки років, разом бідували, разом поневірялись, а я раптом беру й продаю цю тварину! Продав я її

водовозові, бо від візників можна тільки образ дочекатися. Прийшов я до них продавати їм мого коня, а вони мені кажуть:

— Господь з вами, реб Тев'є, це хіба кінь?

— А що ж це,— кажу,— свічник?

— Це у вас,— кажуть вони,— не свічник, а праведник.

— При чому тут,— кажу,— праведник?

— При тому,— кажуть вони,— що це стариган тридцяти шести років, не менше, він зовсім без зубів, із сивою губою і трусить боками, як стара баба в п'ятницю на морозі...

Подобається вам така візницька мова? Можу вам заприсягтися, що коняка, бідолашна, розуміла кожне слово, як сказано: "Знає від покупця свого",— скотина відчуває, що її збираються продати. І справді, коли ми вдарили по руках з водовозом і я сказав йому: "В щасливий час!" — мій вірний слуга раптом повернув до мене свою симпатичну морду і глянув на мене німими очима, немовби кажучи: "Отак ти мені віддячуєш за мою службу?.." Поглянув я на мою кобилу востаннє, побачив, як водовоз прибирає її до рук, щоб навчити розуму, стою собі потім наодинці і думаю: "Владико небесний! Як розумно ти правиш своїм світом. Ось ти створив Тев'є і створив, приміром, коня, і обидва вони мають однакову долю на цьому світі... От хіба тільки те, що у людини є язик і вона може поговорити, висловити все, що наболіло на серці, а кінь, бідолашний, що? Німе, прости господи, створіння..."

* * *

Ви дивуєтесь, пане Шолом-Алейхем, що в мене сльози на очах, і, певно, гадаєте: "Оцей Тев'є скучив, мабуть, за своєю конякою?" Чому це тільки за конякою, чудна ви людина? Всього мені шкода, і за всім я

скучатиму. Скучатиму за кобилою, за селом, скучатиму за старостою з урядником, за бойберицькими дачниками, за єгупецькими багатіями і навіть за шадхеном Ефраїмом, погибель на його голову! Хоч кінець кінцем, якщо добре поміркувати, він теж не більше, як злидар, що шукає, бідолаха, заробітків.

Коли бог дасть і я щасливо приїду на місце,— не знаю, що там робитиму. Але ясно як день, що насамперед піду до гробниці праматері Рахілі. Молитимусь там за моїх дітей, яких я, мабуть, уже ніколи не побачу. Спом'яну тоді також шадхена Ефраїма, і вас, і весь наш народ. Ось вам моя рука, що додержу слова! Бувайте здорові, щасливої вам дороги, вітайте від мене кожного окремо від щирого серця.

Іди геть!

— Найкращий, найщиріший, найпоштивіший привіт вам, пане Шолом-Алейхем! Вам і дітям вашим! Я давно вже виглядаю вас, набралось у мене для вас чимало доброго краму. Я все допитуюсь: "Де ти?" — чому вас не видно? А мені кажуть, що ви десь мандруєте по світах, у далеких країнах. Як сказано: "Сто двадцять сім царств..." Але мені здається, що ви дивитесь на мене якось чудно? Певно, вагаєтесь і думаєте собі: "Це він чи не він?" Він, пане Шолом-Алейхем, він! Ваш давній приятель, Тев'є, власною персоною, Тев'є-молочар, той самий Тев'є, тільки вже не молочар, а просто собі людина, звичайнісінький чолов'яга, старий, як бачите, хоч навіть віку ще й не дуже похилого, як то сказано у нас: "Адже мені щось із сімдесят років",— ще досить далеко до сімдесяти років! Спитаєте, чого це волосся таке сиве? Вірте мені, не з розкошів, любий друже! Трохи свого горя, не прогнівати бога, а трохи горя всього загалу — погані часи! Гірка година для бідного люду! Але я знаю, що вас муляє. Ви думаєте про щось інше: ви, мабуть, згадали, що ми колись попрощалися перед тим, як я мав виїхати до Палестини. Отже, ви, певно, вважаєте, що бачите Тев'є після повернення з Палестини, і ви, мабуть, хочете послухати новини, мати привіт з гробниці праматері Рахілі, з могил патріархів? Мушу вас заспокоїти. Якщо маєте час і хочете послухати, які дива трапляються на світі, то

слухайте уважно, і ви самі скажете, що всі люди дурбаси, що ми маємо могутнього бога і що він керує світом.

Одним словом, який розділ Біблії читаємо цього тижня: "І покликав він"? А в мене інший розділ, розділ "Іди геть!"37. "Іди геть! — сказали мені.— Забирайся звідси, Тев'є, з землі твоєї і з батьківщини твоєї, з твого села, з твоєї хати, де ти народився й прожив усі свої роки, на ту землю, яку покажу тобі,— йди, куди очі ведуть!.." І коли саме надумали таке сказати Тев'єві? Тоді, коли він уже старий, кволий і самітний, як ми кажемо у новорічній молитві: "Не покидай мене на старості!.." Але я плутаю різні історії, забув зовсім, що ще не розповів вам про те, які новини в Палестині. Які можуть бути там новини, любий друже? Країна гарна, що й казати! Але Палестина в Палестині, а я поки що тут... Це про Тев'є, очевидно, сказано у книзі "Есфір": "І якщо судилося загинути, загину",— був небораком, небораком і помру. Здається, однією ногою вже стояв на тому боці, у святій країні, лишилось тільки взяти квиток, сісти на пароплав — і гайда! Що ж робить Господь бог? Надумав мій старший зять Мотл-жилетник, кравець з Анатівки, і, не при вас кажучи, раптом, ні сіло ні впало, звалився та й помер! Був дужий, здоровий, і така біда! Тобто, правду кажучи, богатирського здоров'я він ніколи не мав. Ремісник, прости господи, сидів день і ніч з ниткою та з голкою і латав, вибачайте, штани. Так довго латав, аж поки дістав сухоти, почав кахикати, кахикав-кахикав, поки виплюнув останній шматок легенів. Не допомогли ні лікар, ні знахар, ні козяче молоко, ні шоколад з медом. Добрий чолов'яга був, хоч і простий, не сильно вчений, але чесний, без хитрощів, любив мою дочку — душі не чув! І життя не шкодував заради дітей, а за мене ладен був піти в огонь і в воду!

Одним словом, як сказано в Біблії: "І вмер Мойсей",— помер Мотл і залишив мені добру мороку. Де вже міг я навіть думати про Палестину? Я мав добру Палестину у себе в хаті! Та й як можна залишити, скажіть, будь ласка, вдову з маленькими дітьми-сиротами напризволяще, без шматка хліба? Хоч, як подумати, чим я можу їй допомогти? Я ж їй не воскрешу чоловіка, а дітям її не поверну батька з того світу. Та й сам я теж не більше, як грішна людина, на старості літ хотілося б дати трохи

спокою старим кісткам, відчути, що й ти людина, а не скотина. Досить того гармидеру, досить скніти в земних справах! Час трохи подумати і про той світ. А надто, коли я поспродував усю мою худобу: коняки, як вам відомо, я давно вже здихався, та й корівок усіх до одної продав, лишилася тільки пара бичків, з яких згодом могло б вийти щось путнє, якщо їх добре годувати,— і ось раптом маєш — ставай на старості літ батьком малих сиріток! Думаєте, що це вже все? Не поспішайте! Головне буде далі, бо у Тев'є, коли трапиться біда, то, як ви добре знаєте, вона за собою тягне ще одну біду. Наприклад, коли мене одного разу спіткало нещастя — здохла корівчина, то зразу слідом за нею здохла ще одна корова... Отак уже створив Господь свій світ, і так воно мусить бути — нічого не вдієш!

Одним словом, ви ж, певно, пам'ятаєте історію з моєю мізинною, з Бейлкою, з великим щастям, якого вона досягла? Піймала птаха, Педоцура, зуха, підрядчика воєнного часу, який привіз до Єгупця лантух із золотом і втьопався в мою дочку, хотів мати жінку-красуню, послав до мене, згорів би він, шадхена Ефраїма, колінами витоптав стежку, мало не здох на місці, і взяв її в чому була, осипав її з голови до ніг діамантами, брильянтами та різними подарунками. Здавалося б, таке щастя, еге ж? Але з усього цього великого щастя вийшов пшик, та ще який пшик! Пшик з гряззю, хай бог боронить і милує! Бо коли бог захоче, щоб колесо повернулося навспак, то нічого не вдієш. Як у псалмі сказано: "Підводить з багна бідняка",— і не встигнеш отямитись, як раптом: "споглядає на небо і на землю",— гепається сторч головою об землю. Бог любить бавитися з людьми. Ой, як він любить бавитися! Отак він бавився з Тев'є кілька разів: "То піднімає, то опускає",— з грязі в князі, і знову бовть у грязь! Так само було з підрядчиком Педоцуром. Ви ж, певно, пам'ятаєте його пишноту, великий будинок з кільканадцятьма служницями, з тисячею дзеркал, годинників і з різними цяцьками в Єгупці? Пам'ятаєте, я вам розповідав, здається, як я умовляв тоді мою Бейлку, благав її, щоб вона домоглася у чоловіка: нехай купить для неї цей будинок і, ради бога, запише на її ім'я? Та вона мене, певна річ, послухалась, як того собаку, що бреше,— хіба батько щось розуміє? Батько ж нічого не тямить! І чим воно скінчилось? Скінчилось так, що і

ворогам такого не побажаєш: мало того, що він збанкрутував, залишився ні з чим, поспродував усі дзеркала з усіма годинниками, з жінчиними діамантами та брильянтами, він ще вскочив у брудну історію, змушений був накивати п'ятами, хай нас бог милує, і поїхав туди, де козам роги правлять, тобто аж до Америки. Туди ж їдуть усі стражденні душі, от і він з Бейлкою поїхав туди. Попервах вони дуже мучились, з'їли всі гроші, що мали з собою, а коли не стало більше що жувати, змушені були піти на роботу, виконували найтяжчу працю, як колись євреї в Єгипті. Обоє — і він, і вона! Тепер Бейлка пише, що їм уже, хвалити бога, покращало: вони в'яжуть панчохи на машині і "роблять життя..." Так воно зветься там, в Америці. По-нашому це означає: заробляють на шматок хліба... Єдине щастя, що їх тільки двоє, пише вона, без дитини, без родини — і за це хвалити бога!

Ну, питаю вас, чи не заслужив він, щоб його четвертували,— це я кажу про шадхена Ефраїма,— за оте щасливе сватання, яке він мені нараяв, і за те багно, куди він мене завів? Чим було б їй погано, наприклад, коли б вона вийшла заміж за ремісника, як Цейтл, або за вчителя, як Годл? Щоправда, їм теж не дуже поталанило! Одна — молода вдова, а друга — казна-де на поселенні! Та це вже господня воля, людина тут безсила... Знаєте, моя стара, мир їй, моя Голда, була розумна жінка, хоча б тим, що завчасно здогадалася і попрощалася з оцим дурним світом. Бо кажіть що хочете, але ніж мати стільки горя від своїх дочок, як оце Тев'є має, то чи не в тисячу разів краще лежати в домовині? Але, як сказано у нас: "Проти волі живеш",— вези, кобило, хоч тобі немило. Людина не бере сама, а як захоче взяти, їй дають по руках... Тим часом ми збочили, отже, "повернімось до справи" — залишимо, як ви кажете в ваших книжках, царевича і повернімось до царівни. На чому ж ми зупинились? На розділі "Іди геть!". Але, перш ніж перейдемо до цього розділу, я б хотів вас попросити, щоб ви потрудились і на хвилинку зупинились на розділі "Болок"38. Хоч людський звичай велить, відколи світ стоїть, спершу вивчати "Іди геть!", а потім "Болок", але зі мною вивчали спершу "Волок", а вже потім "Іди геть!". І вивчали зі мною "Болок" так добре, що можете послухати, воно вам коли-небудь придасться.

Одним словом, було це давно, одразу після японської війни, у самий розпал царських "конснетуцій", тоді, коли посипалися на голови євреїв "благодіяння", спершу по великих містах, а потім і в маленьких містечках. Але мене це не обходило, та й не могло обходити. Чому? Дуже просто! Живеш стільки років між селянами, то й приятелюєш з усіма хазяїнами на селі. "Дід Тевель" у них перша спиця в колесі! Потрібна порада — то "як Тевель скаже"; ліки від пропасниці — "до Тевеля"; позичка — теж у Тевеля. Ну, чи ж треба було мені думати про такі дурниці, як погроми, коли селяни мені не раз казали, щоб я анітрошечки не боявся — вони цього не допустять! Так воно й було, ось послухайте.

Коротше кажучи, повертаюсь одного разу додому з Бойберика,— я ще був тоді у "величі моїй", колишнім Тев'є, торгував сиром, маслом, сметаною. Розпрягаю коняку, підкидаю їй сіна, вівса підсипаю, не встиг навіть помитися до обіду, дивлюся — повний двір селян, вся громада, найповажніші хазяїни, багатії з старостою Іваном Поперилом на чолі, і всі вони якісь дивні, святкові!.. Мені спочатку навіть тьохнуло серце: "Що це за свято, ні сіло ні впало? Чи не прийшли вони навчати мене "Волок"? Але одразу ж сам себе заспокоїв: "Фе, Тев'є, соромно тобі! Все своє життя живеш серед селян тихо і спокійно, і ніхто тебе ніколи не зачіпав навіть на волосинку!.." І я виходжу до них з щирим привітанням:

— Радий вас бачити,— кажу я їм,— що ви тут поробляєте, мої любі сусіди? І що скажете доброго? І які новини принесли?..

Виступає наперед староста Іван Поперило і звертається до мене досить одверто й без будь-яких передмов:

— Ми прийшли,— каже він,— до тебе, Тевелю... Ми хочемо тебе бити...

Як вам подобається така мова? Це зветься: наздогад буряків, щоб дали капусти... Можете собі уявити, як мені стало на душі. Але

виказувати — дзуськи! Тев'є — не хлопчисько!.. І я озиваюсь до них досить бадьоро:

— Добридень,— кажу,— щасти вам боже, але чого це ви, дітоньки, так пізно згадали? В інших місцях про це вже майже й забули!..

Тоді староста Іван Поперило відповідає мені цілком серйозно:

— Розумієш, Тевелю,— каже він,— ми все радились між собою, бити тебе чи не бити? Скрізь, по всіх місцях, вас б'ють. Чому ж,— каже,— нам тебе проминути?.. Тому громада ухвалила,— каже,— щоб ми тебе побили... Ото тільки ще самі не знаємо, що нам з тобою робити, Тевелю: чи вибити шибки у тебе, чи розпороти перини і подушки та випустити з них пір'я, чи спалити тобі,— каже,— хату з хлівом, з усією твоєю худобою?

Тут мені стало вже зовсім моторошно на душі. Дивлюся на селян, які стоять, спершись на довгі дрючки, та перешіптуються про щось стиха. На те скидається, що це не жарт. "У такому разі,— думаю собі,— воно виходить, як у псалтирі сказано: "Дійшла вода до горла",— погані твої справи, Тев'є! Бо коли, хай бог боронить... мало що глитаї можуть встругнути? Е, Тев'є,— думаю собі,— з ангелом смерті не можна жартувати — треба їм щось сказати!.."

І чого мені тут довго перед вами розводитись, любий друже! Судилося, певно, щоб сталося чудо, бо Всевишній напоумив мене, щоб я не занепав духом. Я набрався мужності і лагідно озиваюсь до них, до наших сільських багатіїв:

— Послухайте,— кажу,— дорогі сусіди, якщо громада так ухвалила, то сперечатись не доводиться: мабуть, ви знаєте,— кажу,— що Тев'є у вас заслужив, щоб ви знищили до пня все його майно й всю його худобу... Але чи знаєте ви,— кажу,— що є ще вищий за вашу громаду? Ви знаєте, що є бог на світі? Я не кажу, мій бог чи ваш бог. Я маю на

увазі того бога, який є богом усіх людей, сидить,— кажу,— отам на небі і поглядає на всі підлоти, що чиняться на землі... Можливо,— кажу,— що він сам накреслив, щоб покарано було мене, безневинного, вашими руками, руками моїх найкращих друзів, а можливо, також навпаки, що він ні в якому разі не хоче, щоб Тев'єві зробили щось лихе... Хто знає волю господню? Будь ласка,— кажу,— може, знайдеться тут серед вас такий, що візьметься,— кажу,— і дошукається правди?..

Одним словом, вони, певно, побачили, що Тев'є не переспориш. Озивається тоді до мене староста Іван Поперило:

— Справа,— каже,— така. Ми проти тебе, Тевелю, власне, нічого не маємо. Ти хоч і єврей, але непогана людина. Проте бити тебе треба: громада так ухвалила — пропало! Ми тобі хоч виб'ємо шибки. Це,— каже він,— ми мусимо зробити, бо, може, хто проїде, то нехай,— каже,— побачить, що ми тебе били, а як ні, то нас ще оштрафують.

Ось із цими словами, які я вам точно переказую,— нехай мені так щастить, куди б я не подався! — звернувся він до мене. Ну, а тепер, питаю я вас, пане Шолом-Алейхем, ви ж людина, яка об'їздила весь світ, — скажіть, хіба не правий Тев'є, коли каже, що ми маємо великого бога?..

Отже, я вам, як бачите, закінчив про розділ "Болок". Тепер повернімось до розділу "Іди геть!". Цього мене навчали нещодавно і таки по-справжньому. Тут уже не допомогли мені, розумієте, ніякі проповіді і ніякі повчання. Мушу вам розповісти все докладно, з усіма подробицями, як ви любите.

Було це саме в ті часи, коли Мендл Бейліс39, наша невинна жертва, мучився за чужі гріхи, а весь світ ходором ходив. Сиджу я собі отак одного разу на призьбі перед моєю хатою, поринувши в думки. Надворі літо, сонце пече, а голова обертом іде: "Ґвалт, ґвалт, де це чуваної Теперішні часи! Такий розумний світ! Такі великі люди!.. А де бог? Де

старий єврейський бог? Чого він мовчить? Як він таке дозволяє? Ґвалт, ґвалт і ще раз ґвалт!" І думаючи отак про бога, за одним разом заглиблююся в небесні справи і вдаюся в філософію: що таке цей світ, і що є той світ, і чому не приходить месія? "Ех,— думаю собі,— зробив би він розумно,— це я про месію,— коли б він заїхав до нас тепер верхи на своєму білому коні. Ото було б добре! Він ще, здається, ніколи не був такий потрібний для нашого брата, як тепер! Не знаю, як багатіям, Бродським, наприклад, у Єгупці чи Ротшільдам у Парижі? Можливо, що їм він потрібний, як п'яте колесо до воза. Але ми, бідні, убогі євреї з Касрилівки, з Мазепівки, із Злодіївки і навіть з Єгупця чи з Одеси, ой, як ми виглядаємо його! Просто очі мало на лоба не вилазять! Вся наша надія тепер тільки на те, що, може, Господь бог зробить таке чудо і прийде месія!.."

Тим часом, поки я отак сиджу, заглибившись в оці думки, дивлюся — білий кінь, а на ньому сидить хтось верхи і прямує до воріт моєї хати! Тпр-ру! — зупинився, зліз, прив'язав коня до воріт і сам простує до мене:

— Здрастуй, Тевелю!

— Здрастуйте, здрастуйте, ваше благородіє! — відповідаю привітно, а сам думаю: "І прийшов Гаман",— сподіваєшся месії, а приходить урядник...— Я підводжусь та йду назустріч урядникові.

— Просимо до господи, дорогий гостю,— кажу,— що чувати у великому місті і що скажете доброго, пане мій?

А серце от-от вискочить з грудей — так кортить знати, в чому річ. Але урядник має час. Він закурює неквапливо цигарку, пускає дим, спльовує і озивається до мене:

— Скільки, приміром, часу тобі треба, Тевелю, щоб ти спродав,— каже він,— твою хату з усіма твоїми бебехами?

Поглядаю на нього здивовано:

— Навіщо,— питаю,— мені продавати мою хату? Кому, цікаво знати, заважає вона?

— Вона,— каже,— нікому не заважає, але я приїхав виселити тебе з села.

— Тільки це, нічого більше? За які такі добрі діла? Чим,— кажу,— заслужив я у вас таку честь?

— Це не я тебе виселяю,— каже він,— а губернія виселяє.

— Губернія? — кажу.— Що ж вона такого знайшла в мені?

— Не тільки тебе,— каже він,— і не тільки звідси, але з усіх навколишніх сіл. Навіть,— каже він,— з Анатівки, яка досі була містечком, а тепер теж стає селом, і звідти виженуть,— каже він,— усіх ваших...

— Навіть м'ясника Лейзер-Волфа,— питаю,— теж? І лимаря Нафтоле-Гершона теж? І тамтешнього різника? І рабина?

— Всіх! Всіх! — каже він і змахує рукою, наче відрізавши ножем...

Мені навіть трохи полегшало на серці, як то кажуть: горе громади — половина розради. Але все-таки мене це обурює, в душі спалахує гнів. Звертаюсь до урядника:

— Скажи-но мені, чи ти хоч знаєш, ваше благородіє, що я живу тут на селі більше, ніж ти? Чи знаєш ти,— кажу,— що тут, у цьому кутку, ще мій батько, мир йому, жив, і мій дід, хай царствує, і моя бабка, мир їй?

Я не лінуюсь і перераховую йому всю сім'ю, кожного за його ім'ям, де хто жив і де хто помер... Він мене, уявіть собі, вислухав, а коли я закінчив, каже мені:

— Дивак ти, слово честі, Тевелю, можеш наговорити сім кіп гречаної вовни. Навіщо мені,— каже він,— здалось твоє базікання про твою бабку і твого діда? Нехай вони,— каже,— спочивають у світлому раю! А ти, Тевелю, збирай,— каже,— всі твої бебехи і — фур-фур на Бердичів!..

Це мене обурює ще більше! Мало того, що ти, катюго, переказав мені таку добру звістку, то ще знущаєшся — "фур-фур на Бердичів!.." Хоч скажу йому все, що накипіло на серці... І я озиваюсь до нього:

— Ваше,— кажу,— благородіє! Ти вже тут стільки часу урядником, чи чув ти будь-коли, щоб хто з сусідів поскаржився на мене, що Тев'є його обікрав, чи пограбував, чи обдурив, чи так забрав щось? Ану, поспитай у всіх селян,— кажу,— чи не жив я з ними набагато краще, ніж найкращі сусіди між собою? Чи я не бував,— кажу,— пане, у тебе самого багато разів просити за селян, щоб ти їх не кривдив?..

Це вже йому, певно, не припало до смаку! Він підвівся, роздушив цигарку пальцями, шпурнув її геть від себе і каже мені:

— Я не маю часу з тобою довго розпатякувати. Прибув папірець, а далі мене ніщо не обходить! Ходім,— каже,— ти мені підпишешся на папірці. А часу на виїзд дається тобі три дні, щоб ти міг,— каже,— поспродувати все і приготуватись у дорогу.

Побачивши, що кепська справа, озиваюсь я до нього:

— Ти даєш мені,— кажу,— три дні? Дай тобі боже, щоб ти за це жив три роки,— кажу,— у багатстві й пошані. Щоб бог віддячив тобі,— кажу, — за ту добру звістку, яку ти приніс мені в хату...

Добре, добре встругнув я йому, як Тев'є уміє! Справді, що я втрачаю? Однаково пропадати ні за цапову душу! Був би я молодший хоч би років на двадцять, і жила б іще моя Голда, мир їй, і був би я той самий Тев'є-молочар, що колись, за минулих років, еге-ге! Я б так легко не піддався. Я б опирався, бився до крові! Але тепер — що? "Що ми і що важить життя наше",— хто я такий і чого я вартий? Руїна, уламок, тріснутий горщик! "Ах ти, господи боже, владико небесний! — думаю собі.— Чого ти так причепився саме до Тев'є? Чому б тобі не погратись коли-небудь, цікавості ради, наприклад, з Бродським чи з Ротшільдом? Чому ти з ними не вивчаєш біблейського розділу "Іди геть!"? Їм, здається мені, це більше личило б! По-перше, вони б відчули на своїй шкурі, що таке бути євреєм, по-друге, нехай і вони побачать, який у нас великий бог..."

Одним словом, це все пусті слова. З богом не можна сперечатися і поради давати йому, як керувати світом, теж не доводиться. Коли він каже: "Небо моє і земля моя",— то виходить, що він хазяїн, а ми повинні коритися. Як він скаже, так і мусить бути!.. Заходжу я до хати і озиваюсь до моєї дочки-вдови:

— Цейтл,— кажу,— ми перебираємось до міста. Годі нам жити на селі. Міняючи місце — міняєш долю... Візьми, будь ласка,— кажу,— приготуй усе, збери заздалегідь бебехи, самовар та інше, а я,— кажу,— піду продам хату. Надійшов папірець, щоб ми очистили,— кажу,— це місце і щоб за три дні нашого духу тут не лишилось!

Почувши від мене таку радісну звістку, вдова моя як не здійме плач, а дітоньки її, на неї дивлячись, теж зарюмали, і почалася така веремія, що хоч тікай з хати. Я тоді розгнівався і вилив усе, що накипіло в серці, на мою нещасну дочку.

— Де це ви взялися,— кажу,— всі на мою голову? Чого ви кислиці розсипали, ні сіло ні впало, як старий кантор перед великим постом?.. Що я, один у бога? Єдиний його улюбленець? Мало,— кажу,— євреїв тепер виганяють із сіл? Піди послухай, що урядник розповідає! Є відомості,— кажу,— що навіть твоя Анатівка, яка досі була містечком,

теж стає, з божої ласки, селом, заради анатівських євреїв,— кажу,— щоб їх теж можна було всіх вигнати. А коли так,— кажу,— чим же я гірший від усіх євреїв?

Отак утішаю я її, мою дочку, але ж вона все-таки баба, то й каже мені:

— Куди ми всі подамось? Де голову притулимо? Де будемо шукати нових місць?..

— Дурненька! — кажу.— Коли бог прийшов до нашого прапрадіда патріарха Авраама і сказав йому: "Іди геть з країни твоєї",— забирайся із своєї домівки, то хіба Авраам,— кажу,— перепитував у нього: куди?.. Бог сказав йому: "У ту країну, яку я тобі покажу",— тобто під чотири вітри. Ми підемо,— кажу,— куди очі ведуть, туди, куди йдуть усі євреї! Що буде з усіма, те буде і з нами. А чим,— кажу,— ти краща від твоєї сестри-багатійки Бейлки? Їй личить бути тепер із своїм Педоцуром в Америці і там заробляти на життя, чому ж воно не личить тобі?.. Благословенний будь Всевишній,— кажу,— що ми хоч маємо з чим вирушати. Трохи,— кажу,— лишилося ще від минулих часів, а трохи від худоби, яку ми,— кажу,— продали, а трохи перепаде від продажу хати. До зернини зернина — ось і повна торбина. І за це спасибі! А якби ми навіть,— кажу,— крий боже, нічого не мали, то нам,— кажу,— все ж краще було б, ніж Мендлові Бейлісу!..

Одним словом, я якось умовив її, щоб вона не дуже комизилась. Я пояснив їй досить переконливо: коли приходить урядник і приносить папірця про те, що нам наказують забиратись геть, то не можна бути свинею,— треба забиратись. Потім я подався на село уладнати справу з хатою. Прийшов я до сільського старости Івана Поперила. Він заможний селянин, куркуль, і давно зазіхає на мою хату, аж облизується! Я йому не розповів ні про урядника, ні про хату, а кажу тільки:

— Знай, Іване-серце, я вас покидаю...

— Чого це раптом? — питає він.

— Переїжджаю,— кажу,— до міста. Хочу бути,— кажу,— між євреями. Я вже немолодий, може, не доведи Господи, помру...

— Чому ж тобі не померти тут? — відказує мені Іван.— Хто тобі заважає?

Дякую я йому за це чемненько і кажу:

— Вмирати тут можеш сам,— кажу,— тобі зручніше, а я вже краще подамся вмирати серед своїх... Купи в мене, Іване,— кажу,— мою хату з городом. Іншому б я не продав, а тобі — продам.

— Скільки,— каже він,— хочеш за свою хату?

— Скільки,— кажу,— даси?

Туди-сюди, він мені: "Скільки хочеш?" — я йому: "Скільки даси?" — почали торгуватися, ляскати один одного по руках. Так довго торгувалися і ляскались, карбованцем більше, карбованцем менше, аж поки порозумілися щодо ціни, і я одразу ж таки взяв у нього готівкою завдаток, щоб не передумав. Отак спродав я протягом одного дня, запівдарма, звичайно, все своє вбоге добро, обернув усе на гроші, пішов наймати підводу, щоб забрати рештки своїх злиднів,— і... послухайте, будь ласка, що ще може трапитися з Тев'є! Ви тільки слухайте уважно, бо я вже довго вас не затримаю, оповім вам усе, як то кажуть, в кількох словах.

Отже, перед від'їздом повертаюсь додому і бачу, що це вже не хата, а якісь руїни. Стіни голі, просто слізьми вмиваються! На долівці — пакунки, пакунки і пакунки! На припічку сидить кішка, мов та сирітка засмучена,— мене аж за серце взяло, і сльози набігли на очі... Якби не соромно було перед моєю дочкою, я б добре-добре виплакався. Як то

кажуть, все-таки батьківщина!.. Тут виріс, тут мучився все своє життя, і раптом, з доброго дива,— "іди геть!". Кажіть собі, що хочете, це образлива річ!.. Але ж Тев'є не баба, я себе пересилюю, набираю веселого виразу обличчя і озиваюсь до моєї дочки-вдови.

— Іди-но сюди,— кажу,— Цейтл, де ти там?

Виходить з другої кімнати Цейтл з червоними очима і розпухлим носом. "Ага,— думаю собі,— моя дочка вже знову рюмала, як баба в судний день!" Оці баби, знаєте, просто сміх, та й годі! — через кожну дрібницю плачуть! Дешеві сльози у них!

— Дурненька,— кажу я,— чого ти знову плачеш? Зваж,— кажу,— яка різниця між тобою і Мендлом Бейлісом?..

А вона й слухати не хоче і каже:

— Тату, ти не знаєш, чого я плачу...

— Знаю дуже добре,— кажу я.— Чому мені не знати? Ти плачеш, бо тобі шкода домівки... Ти тут народилася і виросла, тобі й болить!.. Вір мені,— кажу,— коли б я не був Тев'є, коли б я був хтось інший, я б теж цілував оці голі стіни з оцими порожніми полицями... Я б сам припав до цієї долівки!.. Мені шкода,— кажу,— кожної дрібнички так само, як і тобі. Дурненька! Навіть оця кішка, бачиш, он сидить вона осиротіла на припічку? Німе створіння,— кажу,— а все ж шкода, залишається без хазяїна — боляче дивитися...

— Уяви собі,— каже вона,— є такі, кого треба більш жаліти.

— А саме?

— А саме: ось ми виїжджаємо,— каже вона,— і залишаємо тут одну людину саму, самітну, як скеля.

Я не розумію, про що вона говорить, і озиваюсь до неї:

— Що ти белькочеш? Яка людина? Який жаль?

А вона мені відказує:

— Тату, я не белькочу. Я кажу про нашу Хаву...

І тільки-но вимовила вона це ім'я, присягаюсь вам, неначе окропом мене ошпарила або довбнею дала по голові! Я накинувся на мою дочку і вилаяв її, як вона того заслужила.

— Чого ти раптом згадала Хаву? Я ж тобі,— кажу,— скільки разів наказував, щоб Хави й не згадувала...

Думаєте, вона перелякалась? Аж ніяк. Тев'єві дочки мають в собі силу!

— Тату,— каже вона мені,— ти не гнівайся і згадай краще: ти ж сам казав багато разів, що,— так в святих книгах написано,— людина повинна жаліти людину, як батько дитину...

Чуєте слова? Я тоді, звичайно, ще більше скипів і дав їй прочухана по заслузі:

— Про жалощі,— кажу,— говориш ти зі мною? А де були її жалощі, коли я лежав, як пес, перед попом, згорів би він, ноги цілував йому, а вона, можливо, була у сусідній кімнаті і, можливо, чула кожне слово? Або де були,— кажу,— її жалощі, коли мати, мир їй, лежала ось тут на долівці, вкрита чорним? Де вона була тоді?.. А ночі,— кажу,— що я не спав? А пекучий біль, що гризе мені весь час душу, аж по сьогодні, тільки-но згадаю, що вона мені зробила і на кого вона нас проміняла? Де,— кажу,— її жалощі до мене?..

Мені так защеміло серце, що я не міг далі говорити... Ви, певно, гадаєте, що Тев'єва дочка не знайшла, що мені й на це відповісти?

— Ти сам казав, тату, що людину, яка кається, навіть сам бог прощає...

— Каяття? — кажу я.— Надто пізно! Гілля, що раз відірвалося від дерева, мусить засохнути! Листок, що впав, мусить зогнити! І більш,— кажу,— щоб ти мені про це не говорила!

Тоді, побачивши, що словами вона нічого не вдіє,— Тев'є не та людина, яку переспориш,— вона припала до мене і почала раптом цілувати мені руки та й каже:

— Тату, щоб мене грім побив, щоб я сконала отут на місці, якщо ти цього разу відштовхнеш її так само,— каже,— як тоді в лісі, коли вона благала тебе, а ти повернув коня і втік!..

— Звідки взялося таке лихо,— кажу,— на мою голову? Така напасть? Чого ти душу з мене вимотуєш?!

А вона мене не пускає, держить за руки і веде своєї:

— Щоб я вмерла,— каже,— щоб я не дожила до завтра, якщо ти не простиш її. Адже вона тобі дочка так само, як і я!..

— Де ти взялася на мою голову? Вона мені більш не дочка! Вона вже, — кажу,— давно померла!..

— Ні,— каже вона,— вона не померла, і вона вже знову твоя дочка, як і була, бо з першої хвилини, як дізналася, що нас виселяють, вона сказала сама собі, що це виселяють нас усіх, тобто її теж. Там, де ми,— так Хава сама сказала мені,— там і вона. Наше вигнання — це її вигнання. Ось доказ, тату, її пакунок.

Так каже мені моя дочка Цейтл одним духом, не дає мені змоги і слова сказати, показує мені на якийсь пакунок, у червону хустку завинутий, і одразу ж таки розчиняє двері до другої кімнати та гукає:

— Хаво!

Їй-бо, правду кажу... Що вам далі розказувати, любий друже? Точнісінько так, як у вас у книжках описується, з'являється Хава з другої кімнати — здорова, пишна, вродлива, як і була, не змінилась ні на волосинку, тільки обличчя трохи засмучене, очі трохи журні, а голову несе високо й гордовито, зупиняється на мить, дивиться на мене, я — на неї. Потім вона простягає до мене руки і тільки одне слово може вимовити, одне-єдине слово, і тихотихо:

— Та-ту!..

* * *

Вибачте мені! Як згадаю, у мене ще й досі з'являються сльози на очах. Але не думайте все-таки, що Тев'є пустив сльозу чи виказав м'якосердя — пусте!.. Тобто, що я переживав у душі, то зовсім інша річ. Ви ж самі теж батько своїм дітям, і ви, мабуть, добре знаєте, що означає біблійне речення: "Жаліє, як батько дітей своїх",— і що почуваєш, коли дитина, нехай хоч яка буде грішна, зазирає тобі просто в душу і каже тобі: "Тату!" Могли б ви її відштовхнути? Ану, спробуйте!..

А з другого боку, уява працює, і пригадується мені знову ота витівка, яку вона тоді встругнула... Федько Галаган... і піп, згорів би він... і мої сльози... і смерть Голди, мир їй!.. Ні! Скажіть самі, як можна це все забути?.. Але ж згодьтеся, вона все-таки рідна дитина... "Жаліє, як батько дітей". Як можна бути таким катом, коли сам бог каже про себе, що він довготерпеливий!.. А надто ще, коли вона кається і хоче повернутись до свого батька та до свого бога!.. Що ви скажете, пане Шолом-Алейхем? Ви ж людина, яка складає книжки, ви ж даєте поради

цілому світові,— скажіть самі, що мусив зробити Тев'є? Обняти її як рідну, цілувати, милувати і сказати їй так, як ми кажемо у судний день: "Прощаю, як ти того просиш",— підійди до мене, ти моя дитина? Чи, може, завернути дишля, як тоді, і сказати їй: "Іди геть!" — повертайся здоровенька туди, звідки прийшла?.. Справді, уявіть собі, що ви на Тев'євому місці, і скажіть мені по-чесному, цілком одверто, як справжньому другові: як би ви повелись?.. А коли не можете мені цього сказати зараз, я вам даю час, подумайте. А поки що треба йти — онуки вже чекають на мене, виглядають діда. Онуки, треба вам знати, ще в тисячу разів любіші й дорожчі від дітей. Діти і діти дітей — це ж неабищо! Бувайте здорові і не гнівайтесь, що я вам натуркав повні вуха — зате вже матимете, що писати... Коли бог дасть, ми ще з вами, певно, побачимось. Бувайте здорові!

1914

1 Зелені свята — єврейське релігійне свято на п'ятдесятий день після другого дня Пасхи.

2 Бродський — крупний капіталіст на Україні, власник цукроварень.

3 Бойберик — мається на увазі Боярка, дачна місцевість під Києвом.

4 Єгупець — вигадана Шолом-Алейхемом назва м. Києва.

5 Амвон — у синагозі "трибуна", біля якої кантор вголос читає молитву.

6 Парик — за єврейською релігійною традицією, заміжнім жінкам стригли волосся, і вони носили парики.

7 "...двічі по вісімнадцять".— Число 18, за літерним позначенням цифр гебрайською мовою, створює слово "хай", що означає "життя", за повір'ям релігійних євреїв, вважається щасливим числом.

8 Такса (або "коробочний збір") — спеціальний податок часів царату на "кошерне" м'ясо (тобто м'ясо від худоби та птиці, зарізаних за законом іудейської релігії). Цей податок здавався державою на відкуп (в оренду) кому-небудь з багатіїв; аби щобільше заробити, орендарі раз у раз збільшували ціни на м'ясо — "таксу". Це лягало важким тягарем перш за все на бідноту.

9 "...місце біля почесної східної стіни в синагозі" — постійні місця в молитовних домах були розділені на категорії: чим почесніша, багатша людина, тим ближче на схід вона "купувала" місце. Біля самої східної стіни місця належали найбагатшим.

10 Касрилівка — вигадана Шолом-Алейхемом узагальнена назва убогого містечка в т. зв. "межі осілості" із злиденним єврейським населенням.

11 "...як сказав цар Давид, "все суєта суєт".— Насправді цей афоризм належить не царю Давиду, а царю Соломону ("книга "Еклезіаст").

12 "Гос" — коштовні папери, ціна на які підвищується; "бес" — коштовні папери, ціна на які знижується у даний момент.

13 "...як сказав колись Авраам: "Хто плачучи посіє, той з піснею пожне".— Крім того, що цей афоризм, як багато інших, не має нічого спільного із змістом розповіді Тев'є, він зовсім не належить патріархові Аврааму, а взятий з псалмів.

14 Ханукальний світильник.— Ханука — восьмиденне релігійне напівсвято (приблизно у листопаді—грудні) у побожних євреїв на честь перемоги Макавеїв (165 року до н. е.) над грецьким царем. Щовечора у ці дні запалюють з наростанням від однієї до восьми свічок у спеціальному восьмисвічному світильнику.

15 "Аскакурдо демасканто декирпато десвинято" — безглуздий набір неіснуючих слів, схожих у звуковому відношенні на словосполучення талмудичних сентенцій.

16 Мазл-тов — поздоровлення, буквально: хай щастить.

17 "Якщо вже їсти свинину, то наїстися досхочу..." — Оскільки, за іудейською релігією, як відомо, їсти свинину євреям суворо забороняється, тут слід розуміти так: якщо грішити, хай хоч буде з найбільшою користю.

18 "...коли мудрецю ребі Йоханану не соромно було чоботи латати..." — Йоханан Гасандлер — швець за фахом; один з авторів талмуда (II ст. н. е.).

19 Шадхен — посередник у шлюбних справах.

20 "...щастя і спасіння матиму"... "в іншому місц і..." — це словосполучення з книги "Есфір", а не з талмуда, як зауважує Тев'є.

21 Свято кучки — осіннє єврейське релігійне свято.

22 "...сьогодні гойшайне рабо. Сьогодні Господь бог приписує нам щасливу долю". За релігійним повір'ям, у сьому ніч свята кучок у небі оголошується підписаний в судний день вирок, який визначає долю кожної людини на весь рік.

23 "Берешіт бара елокім..." — перші слова Біблії: "Спочатку Господь створив..."

24 "Кишинів, "конснетуція", з погромами..." — Тут ідеться про жахливий антиєврейський погром, організований царатом у квітні 1903 року в Кишиневі; про т. зв. "конституцію", яку царський уряд змушений

був дати 17 жовтня 1905 року під тиском революційного руху в Росії, і про погроми чорносотенних банд у багатьох містах і містечках Росії.

25 Мідраш — алегоричне тлумачення Біблії.

26 Хедер — єврейська релігійна початкова школа.

27 "...на честь свята приїхали верхи?" — За єврейською релігією, євреям забороняється їздити в суботу й у свята. Тут Тев'є злегка дорікає хлопцям за те, що вони їздять верхи у свято.

28 Іов — герой біблійної легенди, за якою бог, з метою випробувати стійкість цієї людини, насилав на нього одне лихо за одним.

29 "Кадиш" — за іудейською релігією, на протязі одинадцяти місяців після смерті батька чи матері сини повинні щодня після кожної літургії читати спеціальну поминальну молитву — "кадиш". В разі коли синів немає, наймали релігійну людину, обов'язково чоловіка, для читання "кадиш".

30 Гаман — за біблійним оповіданням, царедворець персидського царя Артексеркса III (IV ст. до н. е.); умовив царя знищити всіх євреїв його царства, але сталося чудо, і його самого було повішено. Гаман у побожних євреїв — уособлення всього злого, жорстокого в людині.

31 Поляков — крупний капіталіст, підрядчик по будівництву залізниць.

32 "Всі старі євреї їдуть до Палестини..." — Палестина вважається "святою землею" у побожних євреїв, і вони прагнули бути похованими саме там. Тому старики, особливо самотні, по змозі виїжджали до Палестини.

33 Стіна плачу — рештки стіни старої будівлі у Єрусалимі, яку релігійні євреї вважають за західну стіну Єрусалимського храму, зруйнованого римлянами 70 року н. е.

34 Літом і Рамзес — староєгипетські міста, які, за біблійною легендою, побудовані рабами-ізраїльтянами.

35 "...до цариці Савської..." — Цариця Савська — за біблійною легендою, дуже розумна, вродлива і багата жінка — була другом царя Соломона і змагалася з ним у виявленні мудрості.

36 Падан-Арам — місцевість у стародавній Палестині, згадувана у Біблії.

37 "Іди геть!" (по-гебрайському — "Лех-лехо") — підрозділ 12 у кн. "Буття" Біблії. У цьому підрозділі оповідається, що бог звелів праотцю Аврааму: "Іди геть з країни своєї, з місця свого народження", що стало у євреїв синонімом вигнання їх з місць їх поселення.

38 "Болок" (за Ветхим завітом — Валак) — біблійний герой, цар моавитян, якого бог покарав за непокірність. Фігуральний вислів "вивчати з кимось болок" означає — дуже суворо з ним поводитись, карати його.

39 Мендл Бейліс — службовець на цукроварні Зайцева у Києві, 1911 року був заарештований царською поліцією за те, що він ніби вбив хлопчика Ющинського з метою взяти у нього кров на мацу. "Справа Бейліса", провокаційно сфабрикована царатом, аби збудити темні маси проти євреїв, сколихнула весь світ. На суді було повністю доведено непричетність Бейліса до вбивства і брехливість вигадки, що євреї ніби застосовують християнську кров у мацу. Всупереч тиску керівних органів царської юстиції, Бейліса було визнано не винним.